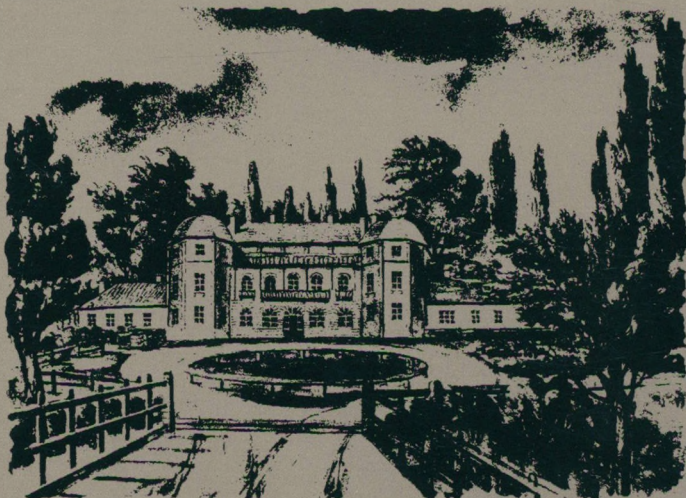
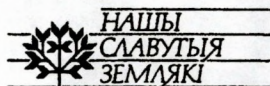

Юры Гардзеў

РАМАНТЫК ЭПОХІ АСВЕТНІЦТВА

Серыя акадэмічная. Заснаваная ў 1988 годзе

A. Threnkau.

Юры Гардзеў

РАМАНТЫК
ЭПОХІ
АСВЕТНІЦТВА

Антон Тызенгаўз

МІНСК
«ТЭХНАЛОГІЯ»
2008

УДК 008 (476)(092)+929 Тызенгаўз
ББК 63.3(4 Бел)
Г 20

Галоўны рэдактар серыі
Зьміцер Санько

*На франтыспісе — партрэт Антона Тызенгаўза.
Мастак Антон Граф. 60–70-я гады XVIII стагоддзя.*

Гардзееў, Ю.

Г 20 Рамантык эпохі Асветніцтва : Антон Тызенгаўз /
Юры Гардзееў. — Мінск : Тэхналогія, 2008. — 67 с.,
[9] арк. іл.; партр. — (Нашы славытыя землякі).

ISBN 978-985-458-171-2

Кніга прысвечаная славутаму рэфарматару эпохі Ас-
ветніцтва. Паказаны драматычны жыццёвы шлях Антона
Тызенгаўза (1733–1785), яго энергічная дзейнасць, якая
закранула шмат якіх галін эканомікі і грамадскага жыц-
ця і нават сёння здзіўляе нас сваёй маштабнасцю.

Для шырокага кола чытачоў.

УДК 008 (476) (092) + 929 Тызенгаўз
ББК 63.3 (4 Бел)

ISBN 978-985-458-171-2

© Гардзееў Ю., 2008
© Афармленне.
“Тэхналогія”, 2008

ЗАМЕСТ УСТУПУ

У сэрцы старажытнай Горадні, на ягоным старадаўнім Рынку, знаходзіцца фарны касцёл. У ім, на скрыжаванні правага нефа і трансепта, стаіць помнік з шэрага лабрадарыту, увенчаны урнай з пакрывалам. У цэнтральнай частцы кампазіцыі — медальён з рэльефным бюстам адной з найбольш каларытных постацяў нашай гісторыі XVIII стагоддзя. На прыступцы помніка месціцца бронзавая фігура схіленай у смутку жанчыны, якая трымае ў руках дзве пальмавыя галінкі і ўяўляе алегорыю “Гораплачу”.

Надпіс на табліцы сведчыць, што гэта помнік гарадзенскаму старасту, надворнаму падскарбію Вялікага Княства Літоўскага Антону Тызенгаўзу (1733–1785), і што паставіла яго, спаўняючы волю бацькі і брата, Марыя Пшэздзецкая з роду Тызенгаўзаў.

Кім жа быў чалавек, памяць пра якога не згасала праз усё XIX стагоддзе? Чым заслужыў ён павагу нашчадкаў?

ПАЧАТКІ

*Дзеі далёкіх продкаў * Капліца ў Домскай катэдрах * Шмельтынскі стараста Бенядзікт Тызенгаўз * Дзе нарадзіўся Антон? * Удамы пачатак палітычнай кар’еры * Роля крумкача ў атрыманні прывілея * На пасадзе надворнага падскарбія * Барская канфедэрацыя * Стварэнне пракаралейскай партыі*

Адкуль паходзілі Тызенгаўзы і калі яны з’явіліся ў Вялікім Княстве Літоўскім? Адказы на гэтыя пытанні хаваюцца за заслонай сівой даўніны Сярэднявечча.

Тызенгаўзы выводзіліся з Святой Рымскай імперыі, а дакладней з Гальштайна, Брабанта і Галандыі. У даўнія часы найменне роду было крыху іншым — Тызенгаўзэны. Далёкія прашчुरы Антона Тызенгаўза ў пошуках новай зямлі пасяліліся ў Прыбалтыцы яшчэ ў раннім Сярэднявеччы. Адбылося гэта ў канцы XII стагоддзя, калі заходняе рыцарства, матывуючы свае дзеянні патрэбай хрышчэння паганцаў, масава рушыла на ўсход Еўропы. Шведы хутка авалодалі фінскімі землямі, датчане пачалі наступ на эстаў. Немцы захапілі ў той час землі палабскіх славян і лужыцкіх сербаў, а пасля энергічна ўзяліся за “асваенне” ўсходняга ўзбярэжжа Балтыкі.

Да крыжовых паходаў і барацьбы з балцкімі паганцамі далучыліся таксама Тызенгаўзэны. Хрышчэнне агнём і мячом азначала для іх не толькі славу, але і атрыманне новых зямельных здабыткаў. Асеўшы ў вусці Дзвіны, яны прычыніліся да заснавання Рыгі і рыжскага каталіцкага біскупства, удзельнічалі ў стварэнні Ордэна мечаносцаў, а потым і ў яго далучэнні да больш магутнага рыцарска-манаскага Ордэна крыжакоў. У XIV стагоддзі ў Домскай катэдрах, пастаўленай на цэнтральнай плошчы старажытнай Рыгі, Тызенгаўзэны заклалі сямейны пахавальны склеп. Таму не выклі-

кае сумневу, што іх магутнасці і заможнасці мог пазай-здросціць не адзін рыцарскі род.

На працягу XVI–XVII стагоддзяў нашчадкі рыцараў-мечаносцаў з роду Тызенгаўзэнаў, якія тады ўжо вызнавалі лютэранства, пачалі набываць маёнткі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. І з цягам часу пакінулі свае даўнія прыбалтыйскія гнёзды. Яны папоўнілі шэрагі тутэйшай шляхты і паступова перайшлі ў каталіцтва. А па нейкім часе спрасцілі прозвішча — да формы Тызенгаўз.

Тызенгаўзам спадарожнічала фартуна. Дзякуючы сваёй заможнасці яны занялі даволі высокую, набліжаную да магнатэрыі пазіцыю ў герархічнай лесвіцы шляхоцкага стану. Наваградскі ваявода Стэфан, прадзед Антона Тызенгаўза, на пачатку XVIII стагоддзя пакінуў сваім нашчадкам шматлікія нерухомыя ўладанні — дваццаць маёнткаў і шэраг пляцаў у Вільні і Горадні. Лежачы на божай пасьцелі, у 1709 годзе запісаў свае маёнткі сынам паводле іх старшынства. Найменш (па адным) атрымалі малодшыя Юры і Станіслаў. Львіная доля дасталася Яну і Міхалу.

Міхал Тызенгаўз, пісар Вялікага Княства Літоўскага, меў двух сыноў — Антона і Бенядзікта, а таксама дачку Тарэсю. Старэйшы сын, Антон, выбраў кар’еру святара і займаў пасаду канцлера курыі віленскага біскупа, дачка ж, Тарэся, прыняўшы манаскі пострыг, правяла сваё жыццё ў віленскім кляштары бенедзіктынак. Здавалася б, што пасля смерці бацькі Міхала менавіта ягоны малодшы нашчадак без усялякага клопату атрымае ў спадчыну родавыя зямельныя ўладанні. Тым больш што бацька абяцаў гэта сыну — шмельтынскому* старасту Бенядзікту.

У кастрычніку 1726 года ў Каменцы памёр Міхал Тызенгаўз. Менавіта пасля ягонай смерці малады Бенядзікт сутыкнуўся з сапраўднымі праблемамі: судовымі працэсамі з стрыем, амсціслаўскім ваяводам Янам Тызенгаўзам, а потым і ягонымі сынамі. Свайму малодшаму брату ні за што не хацеў саступаць ксёндз

* Шмельтын — населены пункт у даўняй лівонскай акрузе Валк.

Антон, падкрэсліваючы, што і ён нашчадак вялізнай бацькавай фартуны.

Праўда, у 1732 годзе браты прыйшлі да згоды, у выніку якой зямельныя ўладанні на Віленшчыне, у Гарадзенскім павеце, Наваельня на Наваградчыне, гарадскія пляцы ў Горадні канчаткова перайшлі ў валоданне Бенядзікта Тызенгаўза.

Шмельтынскі стараста быў руплівым гаспадаром шматлікіх маёнткаў, якія знаходзіліся ва ўсіх кутках Вялікага Княства Літоўскага — на Віленшчыне, у Троцкім ваяводстве, на Палессі. Такая гаспадарка непазбежна змужала яго да бесперапыннага перамяшчэння па краіне, кантралявання працы ў кожным фальварку, актыўнай перапіскі з эканомамі, сталай праверкі рахункаў і фінансавых справаздач. На карысць ягонай гаспадарчай дбайнасці сведчаць таксама намаганні ўмацаваць свае ўладанні, набываючы новыя землі і збываючы адначасова маёнткі, якія ўжо не прыносілі добрых даходаў.

У апошнія летнія дні 1722 года ў Вільні адбыўся шлюб Бенядзікта Тызенгаўза і Ганны Бяганскай. Паводле адной з версій, у 1733 годзе ў іх сям'і нарадзіўся сын, якога назвалі Антонам*.

З большай доляй імавернасці можна казаць пра месца нараджэння Антона. Праўдападобна, гэта адбылося ў маёнтку Наваельня, які размяшчаўся ў маляўнічым кутку Наваградчыны, непадалёк месца, дзе злучаюць свае воды Моўчадзь і Маўчадка. Гэтая думка падаецца тым больш слушнай, калі ўлічыць, што сям'я Тызенгаўзаў найчасцей бывала менавіта ў гэтым маёнтку. Хутчэй за ўсё тут, ва ўзведзеным Мікалаем Кезгайлам у XVI стагоддзі касцёле, маленькага Антона маглі пахрысціць**.

Пра дзіцячы і юнацкі перыяд жыцця Антона вядома мала. Першапачатковую адукацыю ён здабыў у баць-

* Дакладная дата нараджэння Антона Тызенгаўза дагэтуль з'яўляецца нявысветленай. Таму нельга выключыць версіі, што ён з'явіўся на свет раней, у 1732 годзе (Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве, Архіў Тызенгаўзаў, III/235 С; Kościalkowski S. Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. T. I. Londyn, 1970. S. 57).

** Не выключана, што абрад хрышчэння адбыўся ў парафіяльным касцёле ў суседнім Дварцы.

коўскіх сценах. Бенядзікт шмат увагі аддаваў выхаванню пяцярых дзяцей, што было для яго справай куды больш істотнай, чым палітычная калатня на соймавых паседжаннях. Вучобу малады Тызенгаўз працягваў у Вільні. Пра яго віленскія гады практычна нічога не вядома, з выняткам тэатральнай афішы школьнага тэатра 1747 года, дзе Антон згадваўся вучнем рыторыкі.

У тым самым годзе сям'ю напаткала вялікае гора. Памёр бацька, які быў галоўным апірышчам сям'і. Гэта заканамерна паскорыла пошукі маладым Антонам жыццёвага шляху. У 1751 годзе ён паступіў на службу ў пяцігорскую харугву войска Вялікага Княства Літоўскага, з якой неўзабаве назаўсёды развітаўся.

Цяжка сказаць, як бы выглядала далейшая кар'ера Антона Тызенгаўза, калі б не пэўныя акалічнасці, якія, падобна зорцы на небасхіле, наканавалі яму будучыню і назаўсёды звязалі з Гораднёй і Гарадзенскім паветам*. Першыя крокі ў дарослае жыццё Антону дапамог зрабіць дзядзька Бенядзікт, вількамірскі староства**.

У 1757 годзе ў гарадзенскім гродскім судзе вызвалілася пасада падстарасты, спадзявацца заняць якую нельга было без пратэкцыі ўплывовай асобы. Каб уладкаваць на гэтае месца Антона, Бенядзікт Тызенгаўз паставіў заручыцца падтрымкай літоўскага канцлера Фрыдрыка Міхала Чартарыйскага, а той у сваю чаргу ў сакавіку 1757 года звярнуўся з просьбай да надворнага літоўскага падскарбія і гарадзенскага староствы Язэпа Масальскага.

Масальскія ўцягнулі маладога Тызенгаўза ў вірграмадска-палітычнага жыцця. Першыя сціплыя крокі на палітычнай арэне краіны Антон зрабіў ужо ў 1761

* Акрамя Каменкі, якая ляжала ў Гарадзенскім павеце, Антон Тызенгаўз валодаў Хатынічамі, Рапіхавым, Быценем (на Наваградчыне), фальваркам Бобрэкі ў Пінскім павеце, Паставамі ў Ашмянскім павеце і Блудзенскім староствам у Берасцейскім ваяводстве. Арандаваў Вялёнскае і Шадоўскае староствы на Жмудзі. Падскарбі быў уласнікам палаца ў Вільні. Будучы гарадзенскім староствам, ён парушэўся аб пашырэнні сваіх уладанняў у Горадні, набываючы ці атрымоўваючы ў спадчыну карчму і камяніцу ў Рынку, шматлікія забудаваныя пляцы на вуліцах Калючынскай, Златарскай, Замкавай, а таксама юрыдыку на вуліцы Падольнай.

** Вількамір (цяпер Укмэрге) – павятовы горад у Віленскім ваяводстве.

годзе, калі гарадзенская шляхта выбрала яго паслом на надзвычайны варшаўскі сойм. Трэба адзначыць, што згаданы сойм у ягонай будучай палітычнай кар’еры не адыграў якой-небудзь прынцыповай ролі, з выняткам аднаго моманту. Можна меркаваць, што менавіта на ім гарадзенскі пасол пазнаёміўся з літоўскім стольнікам і будучым каралём і вялікім князем Станіславам Пянятоўскім*.

У канцы 1762 года Тызенгаўз адкупіў ад Удальрыка Радзівіла пасаду вялікага літоўскага пісара**, якую займаў на працягу 1763–1764 гадоў. Для атрымання дзяржаўнай пасады ў Рэчы Паспалітай адных грошай было мала, патрэбны быў яшчэ прывілей манарха. Менавіта таму ва ўсёй гэтай гісторыі звяртае на сябе ўвагу палітычны спрыт, дзякуючы якому Антон Тызенгаўз, праціўнік тагачаснага двара Аўгуста III і Радзівілаў, 15 студзеня 1763 года здабыў дзяржаўную пасаду. Калі верыць тагачасным крыніцам, Тызенгаўз развязаў праблему, даўшы палюбоўніцы каралеўскага камердынера 100 чырвоных золотых. Калі ж надворны каронны маршалак Ежы Аўгуст Мнішак, спрабуючы справакаваць яго, з удаваным здзіўленнем запытаўся, якім чынам той займеў прывілей, Тызенгаўз не задумваючыся жартам адказаў: “Той крумкач, які часта залятаў у каралеўскае акно па хлеб ды мяса і якога кароль сам карміў, якраз і падаў прывілей на каралеўскі подпіс і з падпісаным вярнуўся”***.

У кастрычніку 1763 года ў Дрэздэне памёр Аўгуст III. Дасягненні ягоных часоў былі бляклымі. Слабахарактарны манарх цягам трыццаці гадоў свайго пана-

* У шматлікіх публікацыях трывала замацавалася думка, што Тызенгаўз пазнаёміўся з Пянятоўскім яшчэ ў Воўчыне. Трэба, аднак, адзначыць, што тагачасныя крыніцы абыходзяць факт “воўчынскага знаёмства” маўчаннем. (Kościałkowski S. Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. T. 1. Londyn, 1970. S. 73).

** Пасада вялікага літоўскага пісара з’явілася ўпершыню ў вялікакняскай канцэлярыі Вітаўта ў канцы XIV стагоддзя. На працягу XV – першай паловы XVI стагоддзя пісараў называлі сакратарамі ці дзякамі. Пісар выдаваў дакументы і прывілеі, узначальваў замежныя пасольствы, засядаў у асэсарскіх судах.

*** *Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego-litewskiego 1714–1765, wydał A. Pawiński. T. 4. Warszawa, 1876. S. 10.*

вання ва ўсім даверліва саступаў дарадцам. Не здолеў дамовіцца з магнацкімі алігархамі. Таму ягоныя сыны — Ксавер і Карл, цвяроза ацэньваючы сітуацыю, пад уздзеяннем аўстрыйскай і французскай дыпламатыі вырашылі не прэтэндаваць на трон. Не хацела таго Расея. Так скончылася персанальная вунія паміж Рэччу Паспалітай і Саксоніяй.

Чарговае бескаралеўе адзначылася барацьбой двух магнацкіх лагераў і двух светапоглядаў. Свайго кандыдата на троне бачыла перадусім так званая рэспубліканская, ці гетманская, партыя, якую ўзначальвалі вялікі каронны гетман Ян Клемэнс Браніцкі, польны каронны гетман Вацлаў Жэвускі і віленскі ваявода Кароль Радзівіл Пана Каханку. Да выбараў рыхтавалася таксама магнацкая групоўка Чартарыйскіх, якая вылучыла кандыдатуру Станіслава Панятоўскага і выступіла з праграмай грунтоўных пераўтварэнняў. Тым не менш адных палымяных зваротаў было замала. Каб запэўніць перамогу, Чартарыйскім быў патрэбны хаўруснік.

Гэтым хаўруснікам рэфарматарскіх сілаў сталася расейская імператрыца Кацярына II, з якой Станіслаў Панятоўскі пазнаёміўся ў час свайго знаходжання ў Пецярбурзе ў 1756—1758 гадах. На першы погляд можа скласціся ўражанне, што Расея, падтрымліваючы яго кандыдатуру, спрабавала зрабіць стаўку на другапланаванага і паслухмянага палітыка групоўкі Чартарыйскіх. Доказам гэтай думкі магла быць падпісаная ў красавіку 1764 года паміж Прусіяй і Расеяй таемная дамова аб захаванні ў Рэчы Паспалітай непарушнасці шляхоцкіх вольнасцяў і *liberum veto**. Тактыка Кацярыны, як ні дзіўна, не абмяжоўвалася толькі гэтым.

Збегам палітычных акалічнасцяў было тое, што расейская імператрыца таксама вяла пошукі палітычнага хаўрусніка. Імкненне да блізкіх дачыненняў з эканамічна слабой Рэччу Паспалітай, якая да таго ж не магла пахваліцца сваім ваенным патэнцыялам, можа падац-

* *Liberum veto* — права дэпутата сойма выказаць нязгоду з кожнай яго пастановай, у выніку чаго паседжанне спынялася, а ўсе прынятыя на ім пастановы касаваліся.

ца нелагічным. Зусім верагодна, што настойлівыя захады Кацярыны II былі абумоўлены складаным міжнародным становішчам, у якім апынулася Расея: стварэннем турэцка-аўстрыйскай кааліцыі і набліжэннем ваеннага канфлікту з Атаманскай Портай. Менавіта гэтая сітуацыя змушала імператрыцу да пошукаў альтэрнатыў, нават такога слабога, як Рэч Паспалітая.

Спробы лагера Чартарыйскіх наладзіць кантакты з Кацярынай выклікалі хвалю грамадскага абурэння. У сапраўднасці іхны курс вызначаўся асцярожнасцю і вынікаў з рэальнай ацэнкі становішча краіны. Не маючы падтрымкі ў сваіх шляхоцкіх супляменнікаў, рэфарматарскія колы звярнуліся да Расеі, мяркуючы, што лягчэй ліквідаваць анархію пад пратэктаратам, чым пратэктарат пры анархіі. На іх думку, узмацніць незалежнасць Рэчы Паспалітай можна было не столькі шляхам ваеннага сутыкнення з амаль паўмільённай расейскай арміяй, колькі праводзячы ўзважаную замежную палітыку і наладжваючы дачыненні з Кацярынай II.

Тым часам для вызначэння месца і часу выбараў караля на травень—чэрвень 1764 года быў скліканы канвакацыйны сойм. Перавагу на ім, дзякуючы расейскай падтрымцы, атрымала рэфарматарская групка братаў Чартарыйскіх — кіеўскага ваяводы Аўгуста Аляксандра і літоўскага канцлера Міхала Фрыдрыка. Не маючы магчымасці сарваць выбары, прыхільнікі кансерватыўнай апазіцыі ўцяклі ў Малдавію. Гэта дазволіла Чартарыйскім выступіць з грунтоўнай праграмай пераўтварэння дзяржаўнага ладу і зрабіць першыя захады ў патрэбным кірунку.

На наступным элекцыйным сойме, які адбыўся ў канцы жніўня — пачатку верасня 1764 года, магнацкая групка праціўнікаў рэформаў не мела аніякіх шанцаў паралізаваць працэдуру выбараў. Пры падтрымцы прыватных войскаў Чартарыйскіх і расейскіх часцін, якія сталі лагерам за тры мілі ад польскай сталіцы, 6 верасня каралём быў абраны Станіслаў Аўгуст Панятоўскі*.

* Станіслаў Панятоўскі нарадзіўся ў 1732 годзе ў Воўчыне, які належаў віленскаму кашталяну Казіміру Чартарыйскаму. Дачка апошняга, Канстанцыя, выйшла замуж за кракаўскага кашталяна Станіслава

Для Антона Тызенгаўза падзеі 1764 года разгортваліся надзвычай хутка і, можа, у пэўнай ступені нечакана. Гарадзенскі павятовы маршалак стаў сведкам і актыўным удзельнікам усіх парламенцкіх баталіяў. На канвакацыйным сойме ён выступаў з прамовамі, уваходзіў у камісіі, якія займаліся распрацоўкай праекта спрашчэння судовай працэдуры, пытаннямі рэвізіі эканамічных уладанняў у Вялікім Княстве Літоўскім. Пры канцы каранацыйнага сойма, 20 снежня, Тызенгаўз атрымаў пасаду літоўскага канюшага*.

Але і гэта было не ўсё. У наступным годзе яго чакалі чарговыя сюрпрызы. Літаральна праз некалькі месяцаў, у сакавіку 1765 года, ён быў прызначаны адміністратарам вялізных сталовых эканомій**, раскінутых на Жмудзі, у Троцкім і Берасцейскім ваяводствах, а таксама на Амсціслаўшчыне. У чэрвені гэтага ж года Антон Тызенгаўз атрымаў пасаду надворнага літоўскага падскарбія***. “У спадку” па Масальскім ён займеў пасаду старасты гродскага суда Гарадзенскага павета. Таму Тызенгаўз увайшоў у гісторыю не толькі як падскарбі, але і як гарадзенскі стараста****.

На працягу двух гадоў Антон Тызенгаўз дасягнуў такіх вышыняў, пра якія ягоны бацька не мог і марыць. Трэба адзначыць, што вокамгненным узлётам ён быў

Панятоўскага, бацьку будучага манарха, які быў вельмі папулярным і прагматычным палітыкам “партый” Чартарыйскіх. У свой час ён служыў пры двары шведскага караля Карла XII, а потым у Аўгуста II.

** Канюшы літоўскі быў адным з найстарэйшых прыдворных ураднікаў, які непасрэдна займаўся абслугой вялікага князя. Пасада ўпершыню ўпамінаецца на мяжы XIV–XV стагоддзяў.*

*** Сталовыя эканоміі – гэта зямельныя ўладанні ў Вялікім Княстве Літоўскім, выдзеленыя ў 1589 годзе з дзяржаўных уладанняў дзеля забеспячэння патрэбаў вялікага князя.*

**** Пасада надворнага літоўскага падскарбія фармальна належала да групы прыдворных вялікакняскіх. Яна ўпершыню з’явілася пры двары Казіміра Ягайлавіча ў канцы XV стагоддзя. Можна меркаваць, што ў выніку захадаў Антона Тызенгаўза ў 1775 годзе пасада надворнага падскарбія была нададзена міністэрскай годнасць, што давала яму чатырохразовае павялічэнне заробку – да 40 000 злотых.*

***** У абавязкі старасты ўваходзіла кіраванне адміністрацыяй і ахова правапарадку ў павеце, а таксама распараджэнне фондам сталовых эканомій. Стараста ўзначальваў замкавы ці гродскі суд, на паседжаннях якога на разгляд падаваўся шырокі спектр цывільных і крымінальных справаў усіх пластоў насельніцтва.*

абавязаны збегу акалічнасцяў. У канцы 1764 года Юры Флемінг прадаў пасаду вялікага літоўскага падскарбія, саступаючы адначасова арэнду эканомій у Вялікім Княстве Літоўскім. Новы вялікі падскарбі Міхал Бжастоўскі, абцяжараны заўсёднымі фінансавымі праблемамі, быў добра вядомы сваім марнатраўствам і нядбайнасцю. Відаць, з гэтай прычыны комплекс сталовых эканомій і не перадалі ў яго кіраванне.

Гэтая ўсмешка лёсу не толькі лагічна вынікала з унутрыпалітычнай раскладкі сіл у краіне, але і была абумоўленая дыпламатычнай сітуацыяй Рэчы Паспалітай, у першую чаргу вострымі спрэчкамі паміж Расеяй і Чартарыйскімі наконт вайсковага пытання. Нагадаем, што яшчэ на каранацыйным сойме Кацярына згадзілася на павелічэнне войска Рэчы Паспалітай да 50 000 чалавек, намякаючы на магчымую дапамогу. Матывуючы сваю пазіцыю бояззю трапіць у залежнасць ад Расеі, Чартарыйскія адкінулі непрымальную прапанову і фактычна ўскладнілі працэс правядзення рэформаў.

Рознагалоссі з Чартарыйскімі і абяцанні дэтранізаваць караля прывялі расейскага пасла Мікалая Рапніна ў стан шляхоцкай апазіцыі. Для незадаволеных магнатаў справа скончылася нечакана. На сойме, праведзеным у 1767—1768 гадах у Радаме, у гульню было запушчанае гэтак званае “дысідэнцкае” пытанне. Можна згадзіцца з думкаю, што кацярынінскія захады зраўноўвання ў правах некаталіцкага і каталіцкага насельніцтва краіны з’яўляліся звычайнай гульнёй, імкненнем здабыць прыхільнасць праваслаўных жыхароў Беларусі і Украіны ды прызнанне расейскага асвечанага лібералізму ў вачах еўрапейскай грамадскай думкі.

За радамскімі падзеямі пільна назірала Прусія, для якой справа “дысідэнтаў” сталася інструментам замежнай палітыкі ў дачыненні да Рэчы Паспалітай і зручнай нагодай аслаблення суседкі.

У лютым 1768 года разгубленыя і расчараваныя радамскімі пастановамі кансерватыўныя шляхоцкія колы ўзнялі на Украіне ў горадзе Бар канфедэрацыю. Галоўнымі лозунгамі канфедэратаў была барацьба за незалежнасць краіны, якой, на іх погляд, замінаў Стані-

слаў Аўгуст і ягоныя рэфарматарскія задумы, а таксама абарона каталіцызму. З Украіны паўстанне перакінулася на тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага, дзе знайшло сваіх прыхільнікаў сярод мясцовай шляхты.

У словах і справах канфедэратаў можна прасачыць пэўную непаслядоўнасць. Як ні дзіўна, заклікі бараніць каталіцкую веру не перашкодзілі ім рабаваць вёскі Гарадзенскай эканоміі, накладваць вялізныя кантрыбуцыі на насельніцтва гарадоў, касцёлы, каталіцкія кляштары. Красамоўным прыкладам гэтага з'яўляюцца гарадзенскія падзеі. У 1769 годзе канфедэраты “зазірнулі” ў горад, старастам якога быў блізкі паплечнік манарха Антон Тызенгаўз. Яны спагналі вялізную кантрыбуцыю не толькі з сваіх праціўнікаў, але і з тых, каго “баранілі”. З адной толькі занёманскай юрыдыкі Радзівілы змушаныя былі заплаціць ажно 500 злотых. Вялікія сумы былі накладзеныя на каталіцкае духавенства. Напрыклад, гарадзенскі пробашч, а таксама манахі езуіты і дамінікане заплацілі канфедэратам па 200 злотых.

Антон Тызенгаўз, якога паўстанцы намерваліся выкрасці, пільна назіраў за ходам падзей. У сваіх лістах ён рэгулярна паведамляў Станіславу Аўгусту і пра сутычкі, і пра тое, як ксяндзы падбухторвалі вернікаў дапамагаць барскім канфедэратам, і пра тое, што апошнія спаганялі кантрыбуцыю, забіралі падаткі ці даходы з мытняў. Праўда, запрошаныя для барацьбы з імі расейскія войскі рабілі тое самае, забіраючы ў канфедэратаў раней нарабаваныя рэчы.

Выбух Барскай канфедэрацыі, падпісаная паміж Турцыяй і Аўстрыяй дамова, набліжэнне ваенных хмараў з поўдня змусілі Расею да згоды на абмежаванне праваў некаталіцкага насельніцтва Рэчы Паспалітай. Гэтыя абставіны дазволілі Кацярыне ўзнавіць дачыненні з Станіславам Аўгустам і Чартарыйскімі ў спадзяванні на ўзмацненне ўзброеных сіл Рэчы Паспалітай і іх магчымы ўдзел у турэцкай кампаніі. Тым не менш і на гэты раз перамовы далі трэшчыну. Чартарыйскія не згаджаліся ані на фармальны альянс з Кацярынай, ані на расейскую дапамогу ў разбудове войска.

Пачаўся націск на караля, ад якога Расея дамагалася як мага хутчэйшага развітання з Чартарыйскімі.

Менавіта гэтыя закулісныя палітычныя гульні змусілі Станіслава Аўгуста да пошукаў апірышча, якое ён знайшоў у асобе маладога падскарбія. Стаўка на Антона Тызенгаўза, які хутка заваяваў давер Станіслава Аўгуста, выклікала абурэнне Чартарыйскіх. Яны вельмі насцярожана паставіліся да такога выбару, спрабуючы даказаць манарху памылковасць непрадуманага кроку. Гэтыя акалічнасці адчынілі дарогу да палітычнага росту Антона Тызенгаўза, які пасля канчатковага разладу Станіслава Аўгуста з Чартарыйскімі, не вагаючыся, узяўся за стварэнне пракаралеўскай групы ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Свае планы Тызенгаўз пачаў ажыццяўляць з рэгіёнаў, дакладней з падпарадкавання свайму ўплыву соймаў у Вялікім Княстве Літоўскім. Як паказала жыццё, аўтарытэту, якім ён карыстаўся ў асяроддзі гарадзенскай шляхты, было недастаткова. Зрэшты, зважаючы на тагачасныя палітычныя рэаліі, пастаўленая мэта выглядала цяжкавырашальнай. Вядома, што шляхоцкія соймікі былі месцам сутыкнення ці панавання розных магнацкіх групавак, шэраг якіх ваража ставіўся да Тызенгаўза і ягонай ідэі стварэння каралеўскай партыі. Горадня з'яўлялася не адзіным цэнтрам палітычнага жыцця ў Вялікім Княстве. Такую ролю, між іншага, выконвалі радзівілаўскі Нясвіж, Слонім Агінскіх — патаемных ворагаў падскарбія, Воўчын Чартарыйскіх, якія недалюбівалі Тызенгаўза. Падскарбію заставалася разлічваць на прыхільнасць Кароля Радзівіла Пана Каханку, вялікага літоўскага канцлера Аляксандра Міхала Сапегі ці шырокіх пластоў немажоннай шляхты. Менавіта на шляхцічаў, якія працавалі ў шматлікіх павятовых і дзяржаўных установах і ад якіх залежаў выбар соймавых дэпутатаў, лягчэй было знайсці метады ціску.

Падскарбі надзвычай умела дамагаўся свайго, спрытна маніпулюючы настроямі шляхты. Падкупляў галасы на соймах, ахвотна аплочваў соймавым дэпутатам дарогу і знаходжанне ў Варшаве. Усялякімі даступнымі спосабамі перацягваў іх на свой бок, часам мэтанакіравана змушаў ці ўскосна шантажаваў некаторых

шляхцічаў, абяцаючы, напрыклад, дапамагчы ў арэндзе маёнткаў. Трымаючы лейцы ўлады ў сваіх руках, Тызенгаўз размяркоўваў пасады ў адміністрацыі эканоміяў паплечнікам і давераным асобам.

Дзеля ўзмацнення сваёй улады Антон Тызенгаўз зрабіў яшчэ адзін важны крок. Кіруючыся правільным разлікам, ён перанёс у Горадню, бліжэй сваёй гарадніцкай сядзібы, шэраг дзяржаўных ўстановаў. Людная і шматмоўная Горадня здаўна славілася як соймавы горад і была рэзідэнцыяй манарха. На жаль, у другой палове XVIII стагоддзя пра яе былую веліч нагадваў толькі заняпалы рэнесансавы замак часоў Сцяпана Батуры.

У 1765 годзе ў горадзе разгарнула сваю дзейнасць Скарбавая камісія Вялікага Княства Літоўскага*. Неўзабаве сюды пераехала і Вайсковая Камісія. Ад 1766 года ў перыяд правядзення соймаў у горадзе адбываліся кадэнцыі Асэсарскага суда. Дзякуючы настойлівасці Тызенгаўза праз дзесяць год Асэсорыя была перанесеная ў Горадню назусім. Да таго ж з 1775 года ў горадзе пачалі праводзіцца “рускія” кадэнцыі Літоўскага Трыбунала**.

Падобную палітыку Тызенгаўз праводзіў у дачыненні да шэрагу соймаў, пераносячы некаторыя з былых павятовых цэнтраў у эканамійныя ці свае прыватныя гарады. Напрыклад, перанёс паседжанні земскага суда Троцкага павета ў Аліту, а ашмянскія судовыя ўстановы — у спадчынныя Паставы.

Такім чынам, дзякуючы захадам падскарбія ў Вялікім Княстве Літоўскім была створана моцная пракаралеўская групоўка. Але гэтым ягоная роля ў тагачасным грамадскім жыцці не абмяжоўвалася. Акрамя палітычных уплываў Тызенгаўз дбаў і пра іншыя важныя бокі існавання двара манарха — пра забеспячэнне Станіслава Аўгуста даходамі.

* Скарбавая камісія Вялікага Княства Літоўскага працавала ў самым цэнтры горада — на старадаўнім Рынку (цяпер Савецкая плошча), у палацы Сапегі, які дагэтуль памылкова называецца Баторыеўкай.

** Kościółkowski S. Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początku panowania Stanisława Augusta (1765–1780) // *Ateneum Wileńskie*. Wilno, 1924. N 2; z. 7–8. S. 375–377; Kościółkowski S. Antoni Tyzenhauz..., T. 1. S. 10.

ПЕРАЎТВАРЭННІ ТЫЗЕНГАЎЗА

*Генеральны адміністратар сталовых эканомій *
Клопат з эканамійнай гаспадаркай * Супраць пра-
екта Людвіка Кройца * Як павялічыць скарбавыя
паступленні? * Лавіна сялянскіх скаргаў на ўціск
* Шавельскае пайстанне * Узняць эканоміку гара-
доў і мястэчак * Добрыя дарогі — добры гандаль*

У сярэдзіне XVIII стагоддзя ў Рэчы Паспалітай непадзельна панаваў феадалізм. Развіццю краіны замінала ўсемагутнасць магнатаў алігархіі і права *liberum veto*. Улада манарха была абмежаваная, баяздольная армія адсутнічала, чынавенскі апарат вызначаўся слабасцю. Адрозна ад краін Заходняй Еўропы, дзе хуткімі тэмпамі развіваліся рынкавыя дачыненні, адбываўся працэс няўхільнага сцірання сацыяльных межаў і назіраўся рост палітычных патрабаванняў трэцяга стану, які варочаў намножанымі капіталамі, у аграрнай Рэчы Паспалітай новыя эканамічныя формы з цяжкасцю і спазненнем пракладвалі сабе дарогу.

Новы перыяд у гаспадарчай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага пачаўся ў 1765 годзе, калі Станіслаў Аўгуст пастанавіў прызначыць на пасаду генеральнага адміністратара Антона Тызенгаўза. Атрымоўваючы ў кіраванне неабсяжны комплекс сталовых земляў, падскарбі выдатна разумеў рэальны стан гаспадаркі. Ведаў, што за Сасамі гаспадарскі зямельны дамен істотна зменшыўся і што значная колькасць ягоных фальваркаў і ключоў здаўна знаходзілася ў часовым карыстанні шляхты ці ўвогуле была набыта ёю ва ўласнасць. Адзначаныя працэсы ўзмацніліся ў тыя часы, калі эканоміямі кіраваў надворны падскарбі Флемінг. А таму Тызенгаўз не шкадаваў моцных словаў асуджэння на адрас слабавольнай палітыкі свайго папярэдніка, які не зрабіў ніякіх празорлівых крокаў, каб стрымаць разда-

чу эканамійных земляў і адток крыніц даходу манарха.

Становішча пачало мяняцца толькі ў 60-х гадах XVIII стагоддзя. У 1764 годзе на канвакацыйным сойме было прынята рашэнне аб праверцы актуальнага стану сталовых эканомій у Вялікім Княстве. Гэтыя першыя кволыя крокі не развязвалі ўсіх праблемаў адразу. Таму зусім зразумела, што, узнімаючы пытанне стану землекарыстання ў эканоміях і вяртання фальваркаў і ключоў, якія на думку Тызенгаўза знаходзіліся ў руках шляхты незаконна, ён фактычна асудзіў сябе на доўгую паласу судовых працэсаў.

Гаспадарчая палітыка Антона Тызенгаўза адрознівалася ад курсу ягоных папярэднікаў радыкальным чынам. У 1765 годзе падскарбі азнаёміўся з праектам аграрных пераўтварэнняў віленскага каморніка Людвіка Кройца, які сцвярджаў, што галоўным стымулам для развіцця сельскай гаспадаркі і павелічэння скарбавых даходаў будзе скасаванне паншчыны і ўвядзенне высокага чыншу. Тызенгаўз палічыў гэтую праграму беспадстаўнай, рашуча выказаўшыся супраць яе палажэнняў*.

Можна толькі здагадацца, на чым падскарбі грунтаваў сваю думку. Не выклікае сумневу, што чыншавы варыянт з гледзішча Тызенгаўза асацыяваўся з адсутнасцю гаспадарскай рукі і незацікаўленасцю арандатараў у рацыянальным вядзенні гаспадаркі, спусташэннем глебы, не столькі дбаннем часовых карыстальнікаў пра аздаўленне маёнтка, колькі імкненнем іх да як мага хутчэйшага напаўнення сваіх кішэняў.

Ажыццявіць свой план падскарбі меркаваў шляхам ліквідацыі сістэмы арэнды эканамійных земляў, аднаўлення фальваркаў і паншчыны, узняцця сялянскіх павіннасцяў (гвалтаў, талокаў, шарваркаў, старажоўшчыны ці дзякла), ўзмацнення падатковага ціску. Да таго ж павелічэнню даходнасці каралеўскіх эканомій мела паслужыць пашырэнне сельскагаспадарчых плошчаў і правядзенне меліярацыйна-інвестыцыйных работ — асушэнне лугоў і балотаў, ураблянне аблогаў, пустак ці зараснікаў, пасадка садоў, хмельнікаў, будаўніцтва бровараў, цагельняў, а таксама мастоў і грэбляў.

* Кітурка І. "За вольнасць і больш заплацяць...": стрэчкі пра аграрныя рэформы ў ВКЛ у другой палове 18 ст. // Спадчына. 2002. № 4. С. 65–71.

Намеры адраджэння фальваркаў і адробкавай рэнты ў другой палове XVIII стагоддзя не вынікалі з дэвіцтваў Тызенгаўза, а былі абумоўлены аб'ектыўнымі прычынамі, у прыватнасці тагачасным светаўспрыманнем шляхты, яе эканамічнымі поглядамі. Вяртанне да старога спосабу вытворчасці было вынікам жывучасці феадальных формаў гаспадаркі, выразнай слабасці таварна-грашовых дачыненняў, натуральнага характару гаспадаркі, яе слабай сувязі з рынкам, нізкага роўню прамысловасці і заняпаду гарадоў.

Апрача таго, кіруючыся фізіякратычнымі пастулатамі, Тызенгаўз быў перакананы ў нежыццяздольнасці невялічкіх сялянскіх гаспадарак, якія, на ягоны погляд, характарызуюцца нізкай эфектыўнасцю і прадукцыйнасцю працы. У сувязі з гэтым ён падзяляў думку, што толькі вяртанне да буйных аграрных прадпрыемстваў і ўсебаковае развіццё інфраструктуры здольныя забяспечыць высокую ўраджайнасць і даходнасць гаспадаркі.

Разам з тым аднаўленне фальваркава-паншчынай сістэмы відавочна супярэчыла панавальным у той час асветніцкім ідэям, накіраваным на неабходнасць разняволення сялян і пераводу іх на чынш. А таму непаслядоўнасць Станіслава Аўгуста, прыхільніка фізіякратызму і гуманізму, выклікала крытыку і абурэнне ў асяроддзі прагрэсіўных колаў грамадства.

Раздвоены стан манарха тлумачыцца тым, што эканоміі з'яўляліся ягонай галоўнай фінансавай крыніцай*. Таму, кіруючыся не пачуццямі і перакананнямі, а розумам, Станіслаў Аўгуст заплюшчваў вочы на ўвядзенне паншчыны, пашырэнне павіннасцяў ці ўзмацненне падатковага ўціску сялянаў. Варта ўрэшце ўзяць пад увагу адну істотную акалічнасць. Як вядома, пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай становішча караля прыкметна ўскладнілася. Ягоны скарб страціў шэраг важных крыніц даходу. Аднак пра змяншэнне і нерэгулярнасць паступленняў з сталовых уладанняў, нягле-

* Напрыклад, на сойме 1775 года „на ўтрыманне павягі трону” заплававана выдаткаваць 7 мільёнаў злотых, з якіх 2 мільёны мелі прыносіць каралеўскія сталовыя эканоміі (*Volumina legum. T. 8. Petersburg, 1860. S. 88*).

дзячы на сур'ёзныя цяжкасці*, ён тым часам не хацеў і слухаць. Менавіта сваімі спакуслівымі і своєчасовымі абяцаннямі Тызенгаўз купіў давер вялікага князя.

Тэмпы гаспадарчага развіцця эканомій дазволілі падскарбію штогод уносіць у скарб манарха больш за мільён злотых. У 1770—1771 гадах надышоў трохразовы рост даходаў, які склаў 2 015 651 злотых**. Лагічным падаецца, што поспеху Тызенгаўза садзейнічалі і іншыя фактары: спрыяльная кан'юнктура на еўрапейскіх рынках, вялізныя інвестыцыі ці спробы ўкаранення найноўшых дасягненняў еўрапейскай агратэхнікі.

Не меншую ролю ў працэсе павышэння даходнасці каралеўскага сталовага скарбу адыграў ціск на беспасярэдняга вытворцу. Праведзеныя Тызенгаўзам пераўтварэнні ў першую чаргу адбіліся на прадпрыемальных сялянах і з'яўляліся адыходам ад ранейшых таварна-грашовых дачыненняў. За Сасамі асабіста свабодны селянін прыкладаў усе намаганні, каб удаканаліць сваю гаспадарку. Грашовая рэнта для сялянства не была такой цяжкой параўнальна з новымі нормаў адробкавай рэнты. А таму адноўленая паншчына, змяншэнне зямельных надзелаў, узрастанне павіннасцяў успрымаліся ў сялянскай свядомасці адмоўна. Нярэдка здаралася, што занятыя на паншчыне і абцяжараныя шматлікімі павіннасцямі сяляне не мелі часу ўрабляць уласныя кавалкі зямлі. Увядзенне Тызенгаўзавай сістэмы абмежавала магчымасці іншых групаў сялянства, напрыклад кутнікаў ці халупнікаў, якія раней у пошуках працы мелі магчымасць свабодна перамяшчацца па тэрыторыі краіны.

Палітыка падскарбія, які не лічыўся з пазіцыяй земляроба, што здолеў за некалькі дзесяцігоддзяў глынуць свабоды, мела даволі прыкрыя наступствы. На

* У выніку падзелаў Рэчы Паспалітай Расея атрымала даходную Магілёўскую эканомію, а да Аўстрыі перайшлі прыбытковыя саляныя капальні ў Вялічцы і Бохні, што ляжалі пад Кракавам. Агульныя страты каралеўскага скарбу ў 1772 годзе былі ацэненыя на 4 мільёны злотых.

** У 1772—1773 гадах гэтая сума склала 1 163 610 злотых, а ў 1773—1774 гадах — 1 164 890 злотых (Korzon T. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta* (1764—1794). T. 3. Kraków; Warszawa, 1897. S. 252; Rybarski R. *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*. Kraków, 1937. S. 408—410).

двор Станіслава Аўгуста пасыпалася процьма сялянскіх скаргаў. Тым не менш гэтыя звароты, мінуючы адрасата, адсылаліся на Гарадніцу, дзе знаходзілася сядзіба генеральнага адміністратара сталовых эканомій Вялікага Княства. Абыякавае стаўленне да іх Тызенгаўза няцяжка было прадбачыць. Суплікі заставаліся неразгледжанымі ці разглядаліся не на карысць просьбіта. А гэта яшчэ больш падштурхоўвала насельніцтва эканомій выкарыстоўваць кожную нагоду для падачы сваіх патрабаванняў. Якраз так здарылася ў 1777 годзе, калі сяляне, гараджане і дробныя шляхцічы Гарадзенскай эканоміі яшчэ раз спрабавалі давесці сваё, скарыстаўшы прыезд Станіслава Аўгуста ў Горадню.

Адным з простых наступстваў Тызенгаўзавага курсу быў адток рабочых рук. Здаралася, што абцяжараныя павіннасцямі сяляне не толькі шукалі заробкаў у іншых гаспадарках, але і ўцякалі ў пошуках лепшага жыцця з эканомій. Няраз падобныя спробы мелі сумны фінал. Найбольш непакорныя, закутыя ў кайданы, траплялі ў гарадзенскую турму*. Разгневаныя, даведзеныя да роспачы сяляне адказвалі на “навіну” сабатажам, падпаламі, высяканнем лесу, выпальваннем збажыны, нават забойствамі адміністрацыі. Найлепшым сведчаннем памылковай палітыкі Тызенгаўза з’яўляюцца наступныя красамоўныя факты: у выніку ягонага пятнаццацігадовага кіравання ў эканоміях удзельная вага сялянскіх гаспадарак зменшылася на 7,5 %, а насельніцтва на 7,7 %.

Безвыходнае становішча змушала сялянаў дабівацца праўды больш актыўнымі метадамі. Прыкладам, увесну 1768 года іхная незадаволенасць вылілася ў хваляванні ў Мялейчыцкім і Кіявецкім ключах на Берасцейшчыне. Выступленне было выклікана дзеяннямі

* За парадкам на Гарадніцы сачыў эканамійны батальён, які складаўся з 80–90 чалавек, у тым ліку 3 абэр-афіцэраў, 10 унтэр-афіцэраў, 3 кадэтаў. Колькасць вайскоўцаў Шавельскага гарнізону была ў межах 50–70 чалавек, а гарнізону Берасцейска-Кобрынскай эканоміі – 80. За працай прыгонных на мануфактурах наглядалі баснякі, якія акрамя таго вартавалі мануфактурныя склады, канваіравалі перавозкі, бралі ўдзел у задушэнні сялянскіх бунтаў у эканоміях, у арыштах і пільнаванні вязняў.

чыноўнікаў, якія першыя два гады новага кіраўніцтва не толькі мэтанакіравана далучалі да эканамійных маёнткаў сялянскія ляды, але і забіралі ад іх ураджай.

Куды большымі памерамі вылучалася Шавельскае паўстанне. Як вядома, у гэтым жмудскім рэгіёне мясцовае сялянства, пераведзенае на грашовую рэнту яшчэ ў 1640 годзе, валодала вялікімі зямельнымі надзеламі і параўнальна з прыгоннымі іншых земляў было больш заможным. Новыя зямельныя перамеры і павелічэнне падаткаў, з якіх фінансавалася будаўніцтва корчмаў, млыноў і бровараў, выклікалі хвалю абурэння. Шавельцы лічылі, што ўведзеныя эканамійнай адміністрацыяй дадатковыя сельскагаспадарчыя, будаўнічыя і рамесныя павіннасці, забарона свабоднага перамяшчэння і гандлю супярэчылі прынцыпу недатыкальнасці даўніны.

На пачатку 1766 года разгубленыя сяляне выслалі ў Варшаву першыя суплікі. Трохгадовая адтэрміноўка разгляду скаргаў вынікаў не мела, што ўрэшце вылілася ў збройнае выступленне на Шавельшчыне. Улетку 1769 года местачкоўцы і сяляне Шаўляў, Жагораў і Янішкаў узяліся за зброю. На чале паўстанцаў стаялі мясцовыя войты і настаўнік Шымон Александровіч з Янішак. Раз'юшаныя сяляне нападалі на эканамійныя двары, палілі корчмы і склады, арыштоўвалі эканамійных чыноўнікаў, а янішскі касцёл, у якім схавалася шляхта, быў узяты штурмам.

На працягу ўсяго лета сур'ёзна напалоханы манарх пільна сачыў за ходам паўстання. З увагі на тое, што гетманскія войскі былі не ў стане супрацьстаяць шавельцам, Станіславу Аўгусту заставалася разлічваць на дапамогу расейскіх войскаў, якія толькі што скончылі душыць паўстанне на Ўкраіне. Аднак крытычнае становішча выратаваў курляндскі князь, міліцыя якога адказвала за бяспеку і спакой у Шавельскай эканоміі. Згаданая гісторыя мела працяг. Значна пазней, у 1780 годзе, курляндскі князь у форме ўзнагароды атрымаў эканомію ў арэнду. Гэткі "жэст удзячнасці" Станіслаў Аўгуст відавочна зрабіў у разліку на тое, што ў арандаванай эканоміі курляндцы не будуць цырымоніцца з сялянамі, а гэта забяспечыць каралеўскаму ў скаргу стабільныя даходы.

Улады жорстка расправіліся з найбольш актыўнымі паўстанцамі. На пачатку 1770 года ў Янішках былі пакараны смерцю некалькі войтаў. У першую чаргу калесавалі мясцовага войта Міхала Паўгу. Марцыяна Радвіласа чвартавалі. Такі ж лёс напаткаў яшчэ трох кіраўнікоў паўстання*. Дзесяткі актыўных удзельнікаў паўстання трапілі ў гарадзенскую вязніцу.

Акрамя земляробства ў жыцці эканамійнай гаспадаркі важнае месца займала жывёлагадоўля. Найперш гэта датычыла гадоўлі коней, якія для падскарбія былі не толькі неабходным элементам гаспадарчага краявіду, але і істотнай каштоўнасцю і аб'ектам захаплення. За конегадоўлю Тызенгаўз узяўся адразу пасля атрымання сталовых эканомій у кіраванне. Упершыню згаданыя ў 1768 годзе конезаводы былі створаныя непадалёку Горадні, у вёсках Гараднянка (пад Саколкай) і Парэчча (ля Крынак). Колькасць эканамійнага статка расла штогод. У 1777 годзе ён складаўся з 147 коней, а праз тры гады дасягнуў ліку 338.

Спрадвечным багаццем эканамійных уладанняў былі вялізныя пушчы. Паводле падлікаў 1779 года, даход з лясніцтваў складаў каля 200 000 злотых. З гэтай прычыны Тызенгаўз выдатна ўсведамляў, што зрэфармаваная лясная гаспадарка будзе значнай крыніцай даходаў. Таму адразу пасля перадачы яму кіравання эканоміямі падскарбі ўвёў новы адміністрацыйны падзел лясной гаспадаркі на 5 лясніцтваў (Котранскае, Бабранскае, Белавежскае, Аліцкае і Шавельскае) з далейшым іх падзелам на кватэры, арганізаваў паляўнічы дагляд на чале з обер-стражнікамі, абмежаваў злоўжыванні сялян, якія без дазволу вывозілі лес, забараніў арэндныя кантракты на лесанарыхтоўку.

Палітыка Тызенгаўза балюча закранула не толькі вёску. Працэсы ўзмацнення падатковага ціску і раптоўнага павелічэння павіннасцяў, якія прычыніліся да збяднення вёскі, звужэнні яе пакупніцкую здольнасць, пазбаўляючы тым самым гарадскіх рамеснікаў магчымасці збыту прадукцыі на вясковым рынку краіны.

* *Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Cz. 2. Warszawa, 1956. S. 309–341.*

Будучы гарадзенскім гродскім старастам, Антон Тызенгаўз на шляхоцкіх соймаках няраз узнімаў пытанне пра заняпалыя ў гаспадарчым і культурным плане гарады*. Пэўна ж, яму належала і аўтарства соймаковых інструкцый, з якімі мясцовая шляхта накіроўвалася на паседжанні соймаў.

Гарадская праблематыка была грунтоўна распрацаваная ў інструкцыі шляхты Гарадзенскага павета ў 1766 годзе**. У ёй была характарыстыка прычын заняпаду гарадоў і прамысловасці, а гэтаксама выкладзены магчымыя шляхі выйсця з застойнага становішча. Росквіт гарадоў, на думку аўтараў дакумента, можа надыйсці толькі ў выніку дзяржаўнага спрыяння прамысловасці, будаўніцтва мануфактур, скарбавых і прыватных інвестыцый, усебаковага стымулявання рамяства і забароны месцічам займацца сельскай гаспадаркай. Апрача таго, укладальнікі інструкцыі адзначалі, што развіццю гаспадаркі краіны шкодзіць марнаванне фінансавых сродкаў, якія ішлі на набыццё замежнай прадукцыі. Каб спыніць гэтую заганную практыку, прапаноўвалі павялічыць мыта на замежныя вырабы і намякалі на неабходнасць забароны імпарту ювелірных вырабаў з каштоўнымі камянямі, парыжскага сукна, брабанцкіх карункаў і фарфору.

У інструкцыі выразна прагучаў яшчэ адзін пастулат: аб мэтазгоднасці падпарадкавання каралеўскіх гарадоў адміністрацыі сталовых эканомій***. Як паказалі пазнейшыя падзеі, вынясенне гэтага пытання на абмеркаванне сходу гарадзенскай шляхты выпадковым не было. Пасля таго як урэшце гэты план быў здзейснены, гарадзенскі стараста ўзяўся за выцісканне з мяшчан падаткаў. З часам Тызенгаўз зразумеў, што перамога над гарадамі была ўяўнай — падатковыя паступленні ў вялікакняскі скарб не былі такімі вялізнымі, як ён разлічваў. Траціў сродкі і дзяржаўны скарб.

* У другой палове XVIII стагоддзя на тэрыторыі каралеўскіх эканомій існавала 35 гарадоў і мястэчак.

** *Акты Виленской Археографической Комиссии. Т. 7. Вильна, 1874. С. 350–358.*

*** *Pamiętniki Michała Zaleskiego, wojskiego Wielkiego księstwa Litewskiego, posła na sejm Czteroletni. Poznań, 1879. S. 51–52.*

У распарадженні падскарбія застаўся адзіны козыр — пазаэканамічны прымус ці ўвядзенне для жыхароў мястэчак і найбяднейшай групы насельніцтва гарадоў, якія жылі на скарбавых пляцах, уласцівых для прыгоннай сістэмы павіннасцяў — гвалтаў і шарварак*. Менавіта ў выніку гэтай палітыкі жыхары замкавай юрыдыкі занёманскага прадмесця Горадні былі змушаныя да адбывання адробкавай рэнты: тыднёвай паншчыны, лесанарыхтоўкі для гарадской цагельні, узворвання агародаў на Гарадніцы, перавозу камянёў у гарадніцкі эканамійны двор і ў Ласосну.

У намеры Антона Тызенгаўза ўваходзіла гэтаксама спарадкаванне шчыльнай драўлянай забудовы гарадоў і мястэчак. Тым часам і тут высветлілася, што ён не здолеў прадумаць адзін крок наперад і не ўбачыў наступстваў сваіх дзеянняў. На думку Тызенгаўза, забарона ўзвядзення будынкаў без архітэктурных планаў прывядзе да таго, што на месцы старых дамоў мяшчане будуць ставіць камяніцы. На самой справе ў 70-х гадах XVIII стагоддзя будаўнічая актыўнасць у Горадні выразна панізілася, што тлумачыцца проста недахопам у людзей сродкаў на рамонт старых драўляных, а тым больш на пабудову новых мураваных дамоў**.

Відавочнай перашкодай у развіцці мясцовых і рэгіянальных рынкаў, а таксама ў правядзенні гандлёвых аперацый былі дрэнныя шляхі зносін. Трактаў з цвёрдым пакрыццём тады не існавала. Тагачасныя дарогі, якія цягнуліся праз лясны гушчар, пераправы і аб'езды, сваім выглядам часта нагадвалі вузкія сцежкі, на якіх тырчэлі пні і карэнне дрэваў. Увесну, калі раставаў снег, каляіны напаўняліся гряззю і вадою, у якіх танулі колы экіпажаў ці фурманак. Не лепш было і ўлетку, калі дарогу "гасцям" засланялі хмары пылу, якія ўздымаліся з-пад колаў і конскіх капытоў.

З праблемай заняйдбанай і слабаразвітой дарожнай сеткі таксама давялося сутыкнуцца падскарбію. Безу-

* Гэта рамонт і будаўніцтва мастоў і грэбляў, корчмаў і млыноў ды інш., раскарчоўванне хмызнякоў пад ворыва і начная варта.

** Як сведчаць крыніцы, будаўніцтва ў Горадні ажыўілася толькі ў 1780–1782 гадах, пасля адхілення Тызенгаўза ад улады ў эканоміях. У тым часе было ўзведзена каля 150 новых дамоў.

моўна, Тызенгаўз як адміністратар сталовых эканомій меў асаблівую зацікаўленасць у паляпшэнні інфраструктуры на іх тэрыторыі.

З часам стан дарожнай сеткі пачаў прыкметна змяняцца. На тэрыторыі эканомій засыпалі дарожныя каляіны і рвы, выраўноўвалі незлічоныя тракты, абапал якіх рабілі прысады. Для дарог ставілі корчмы і аўстэрыі, узводзілі паштовыя дамы, дзе вандроўнік мог затрымацца і адпачыць. Падарожнік Георг Форстэр, які ў 1784 годзе наведаў Вялікае Княства, з задавальненнем падкрэсліваў, што *“Тызенгаўз пачаў насыпаць дарогі, якія сапраўды вельмі добрыя”*, а Фрыдрых Шульц праз дзевяць гадоў так распавёў пра адну з пракладзеных тады дарог: *“Гасцінец сыпаны, шырокі. Даволі старанна даглядаецца, паабапал — ірвы і высокія прысады”**.

Але тады не сухаземныя шляхі зносінаў, а рэкі былі галоўнымі транспартнымі артэрыямі краіны. Здаўна па Бугу і Нёмане на віцінах, шкутах і стругах перавозілі ў балтыйскія парты сотні лаштаў жыта, пшаніцы, ільняное насенне, воск, скураныя і ганчарныя вырабы, бочкі паташу і драўніну. Таму ў другой палове XVIII стагоддзя ажыўленне суднаходства па густой рачной сетцы, дрэнны стан якой замінаў навігацыі, заставалася адной з найважнейшых патрэбаў. Планы спарадкавання рэчышчаў і пабудовы штучных водных артэрыяў зыходзілі не толькі ад урадавых колаў (як вядома, праект ачышчэння рэк у Вялікім Княстве фінансаваўся з дзяржаўнага бюджэту). Іх ініцыятарам нярэдка было мясцовае насельніцтва, у першую чаргу шляхта.

На Гарадзеншчыне заслугі Тызенгаўза ў гэтай галіне былі бясспрэчнымі. Падскарбі прычыніўся да ачышчэння рачных артэрыяў ад мноства затораў і перакатаў, злучыў каналам вытокі Нарава і Нараўкі, пад гарадзенскімі Азёрамі спарадкаваў вытокі рэчкі Пыры, паглыбіўшы яе рэчышча і пракапаўшы канал, які звязаў Беллае возера з Котрай і Нёманам**. Акрамя каналаў,

* *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców / Oprac. W. Zawadzki. T. 2. Warszawa, 1963. S. 76, 98, 397.*

** Як сцвярджаў Станіслаў Касцялкоўскі, рэшткі каналу, які мясцовае насельніцтва акрэслівала назвай “Роў Тызхоўза”, можна было сустрэць яшчэ ў першай палове XX стагоддзя.

якія будавалі дзеля стварэння лепшых умоваў для суднаходства і сплаву драўніны, на тэрыторыі Берасцейска-Кобрынскай эканоміі былі пракладзены меліярацыйныя каналы, што выконвалі функцыю водапрымальнікаў пад час паводак.

Вялізныя сумы былі выдаткаваныя з дзяржаўнага бюджэту на ачышчэнне рэчышча Нёмана. Знішчэнне там затораў пачалося ў 1767 годзе. Галоўная водная артэрыя рэгіёна паступова вызвалалася ад завалаў дрэваў і камянёў. Тым не менш ні кіраўніку праекта капітану Францішку Фларыяну Чакі, ні Францішку Ксавэру Нарвайшу* з прычыны нястачы фінансавых сродкаў і непрафесійных метадаў вядзення работ не пашчасціла да канца ажыццявіць гэтыя грандыёзныя задумы.

Паралельна з працамі, накіраванымі на паляпшэнне суднаходства, Тызенгаўз засяродзіў пільную ўвагу на арганізацыі рачнога гандлю. Створаны ім Сплаўны дэпартамент эксплуатаваў транспартныя сродкі, якія, можна меркаваць, будавалі на месцы, на рачных берагах і прыстанях у эканоміях. На чале дэпартамента стаяў “сплаўны камісар” Ян Бенкін і нехта Качынскі, у падпарадкаванні якіх знаходзілася больш як сотня шкіпераў, шафараў, рахункаводаў ды іншых спецыялістаў.

На вялікі жаль, на выдатна наладжанай працы Сплаўнага дэпартамента адмоўна адбілася складанае ўнутрыпалітычнае і дыпламатычнае становішча Рэчы Паспалітай. На пачатку 70-х гадоў XVIII стагоддзя развіццё рэгулярных перавозак было стрыманае падзеямі Барскай канфедэрацыі. Таму, каб пазбегнуць рабункаў эканамійных тавараў, Тызенгаўз змушаны быў ісці на дадатковыя выдаткі, наймаючы ахоўныя канвоі суднаў.

* Францішак Ксавер Нарвайш, езуіт, спецыяліст у галіне матэматыкі і фізікі. Нарадзіўся ў Вількамірскім павеце ў 1742 годзе. Рэгуляваннем рэчышча Нёмана займаўся да 1772 года. Пасля скасавання ордэна езуітаў зблізіўся з Тызенгаўзам, які вызначыў яго на пасаду дырэктара астранамічнай абсерваторыі на Гарадніцы. Памёр у Вільні ў 1819 годзе (Grzebień L., Narwojsz (Narwoysz, Narwos) Franciszek Ksawery // Polski słownik biograficzny. T. 22. Wrocław, 1977. S. 579–581).

МАНУФАКТУРЫ І ГАНДАЛЬ

*Гарадніца – сядзіба генеральнага адміністрацара
* Грандыёзныя планы Тызенгаўза * Ператварэнне
фальварка ў прамысловы цэнтр * Спрыяльная кан’-
юнктура * Вялікая забудова Гарадніцы * Ства-
рэнне мануфактур у іншых эканоміях * Персіярыя:
спадзяванні і пралікі * Спроба заваяваць еўрапейскі
рынак * Перадумовы заняпаду*

Атрыманыя з эканамійнага насельніцтва падатковыя паступленні ішлі не толькі ў кішэнь манарха, але і выкарыстоўваліся Тызенгаўзам для развіцця мануфактурнай вытворчасці, ідэя якой здаўна завалодала ім. Узводзіць прадпрыемствы меркавалася ў фальварку Гарадніца, які праз рэчку Гараднічанку межаваў з Гораднй. Менавіта гэтая шчыльная знітаванасць каралеўскага горада з эканамійным дваром адыграла галоўную ролю ў Тызенгаўзавым рашэнні. У люднай Горадні адбываліся соймавыя паседжанні, кадэнцыі шматлікіх дзяржаўных устаноў. Сюды ж на мясцовыя соймікі з’язджалася павятовая шляхта.

Яшчэ ў XVII стагоддзі тут стаяў драўляны вялікакняскі палац, крыты гонтам. А побач з палацам знаходзіўся сад з сажалкай. У 70-х гадах XVIII стагоддзя архітэктурнае аблічча Гарадніцы пачало мяняцца радыкальным чынам. На працягу вельмі кароткага часу гарадзенскае прадмесце ператварылася ў сучасны асяродак, было будавана 85 будынкамі адміністрацыйнага, культурнага, жылога і прамысловага прызначэння. Дарма што падскарбі не паспеў ажыццявіць усе задуманыя планы, напрыклад не ўзвёў над Гараднічанкай “операўз”, абсерваторыю ці шпіталь, ягоныя дасягненні і без таго ўражвалі сучаснікаў сваім размахам.

Праектам распланавання і забудовай гарадніцкага ансамбля займаліся дрэздэнскі архітэктар Ёган Георг Мёзэр і італіец Джузэпэ Сака. Цэнтральным кампа-

зіцыйным элементам гарадніцкага комплексу, у аснову якога былі пакладзены ўласцівыя часу прынцыпы барока, была новая плошча. Акцэнтам-дамінантай быў палац Тызенгаўза, над галоўным уваходам якога ўзвышаўся бельвэдэр з купалам і выяваю багіні Цэрэры*. За палацам распасціраўся батанічны сад. Паўночны бок плошчы займалі дзве афіцыны — музычная і тэатральная (“крывая”), на паўднёвым баку была ўзведзена гасціная афіцына і закладзены падмуркі старожи. Меркавалася, што з часам адміністрацыйна-культурны комплекс Гарадніцы папоўняць будынкі Медычнай акадэміі і тэатра.

Галоўнай артэрыяй Гарадніцы была вуліца Раскоша**, якая бегла ўздоўж паўночных сядзібных задворкаў Горадні і была прадумана як абслуговая частка ансамбля з аўстэрыяй, кафенгаўзам і корчмамі. З часам паабাপал Раскошы паставілі 20 тыпавых аднапавярховых драўляных домікаў з мураваным фасадам, у якіх прадугледжвалася пасяліць замежных майстроў.

Ва ўсходняй частцы Гарадніцы Тызенгаўз паставіў мануфактурны комплекс, які пачаткова месціўся ў драўляных стайнях каралеўскай гвардыі з часоў Аўгуста III***. Гарадніца была галоўным, але не адзіным месцам мануфактурнай працы. Шэраг прадпрыемстваў праз недахоп вытворчых плошчаў былі размешчаныя на тэрыторыі Горадні. Ужо на самым пачатку ажыццяўлення свайго грандыёзнага плана падскарбі сутыкнуўся з сур’ёзнай і, на жаль, неразвязальнай праблемай — адсутнасцю адпаведнай крыніцы воднай энергіі на Гарадніцы. Гэта змусіла яго задумацца пра перанос мануфактур у Ласосну, на берагі рэчкі Ласасянкі, якую ад павольнай Гараднічанкі адрознівала больш імклівае цячэнне****.

* Цяпер плошча Тызенгаўза ў Горадні. Палац быў знішчаны ў 1915 годзе. У яго флігелях размяшчаліся канцылярыя і мануфактурныя канторы.

** Цяпер вуліца Элізы Ажэшкі ў Горадні.

*** Пад час будаўніцтва мануфактурнага комплексу на Гарадніцы не абышлося без непаразуменняў. У 1772 годзе расейскі генерал-маёр Татлебэн накіраваў каралю ноту пратэсту, у якой сцвярджаў, што Тызенгаўз узводзіць не мануфактуры, а ўмацаванні.

**** Завяршальныя работы па ўзвядзенні гэтага комплексу праводзіліся ў 1777 годзе.

Пачатак гарадніцкіх мануфактур сягае канца 60-х гадоў XVIII стагоддзя. Дакладныя звесткі пра першыя з іх — палатняную і суконную — паходзяць з 1768 года. Аднак сам Тызенгаўз, спасылаючыся на адсутнасць вядзення рахункавых кніг на пачатку іхнага існавання, пунктам адліку сваіх першых “ластавак” лічыў 1770 год. З гэтай думкай можна ў пэўнай ступені згадзіцца. У чэрвені гэтага года адбылася падзея, якая падштурхнула яго да больш рашучых дзеянняў — банкруцтва кампаніі “Воўнавыя мануфактуры”.

Тызенгаўз удала выкарыстаў заняпад славітага варшаўскага прадпрыемства і пачаў мэтанакіравана перацягваць беспрацоўных нямецкіх спецыялістаў на Гарадніцу. Праўда, у выбары майстроў падскарбію не заўсёды шчасціла. Адзін з першых кіраўнікоў суконнай мануфактуры быў Тлан (Thlan), сумнавядомы з сваёй папярэдняй дзейнасці і сваіх “заслуг” у банкруцтве падобнага прадпрыемства ў Вэнграве.

Працэс вырабу сукна праходзіў некалькі працаёмістых этапаў, якія абслугоўваліся ажно 400 рабочымі. З мясцовай пастрыгальні атрыманая сыравіна ішла ў майстэрні. Прадзеннем кудзелі, па дадзеных 1780 года, займалася 578 гарадніцкіх работніц і саматужных надомніц, якія выконвалі сваю працу ў прадзільнай майстэрні ці на вясковых самапрадках-калаўротах. Паводле звестак 1777 года, сукно выраблялі на 24 варштатах, колькасць якіх з часам павялічылася да 31. Наступным этапам вытворчасці з’яўлялася адбельванне і фарбаванне сукна. Апрача фарбавальні, новы будынак якой быў пастаўлены ў Ласосне ў 1779 годзе, і майстэрні па адбельванні сукна, для поўнага мануфактурнага цыкла была неабходна сукнавальня ці фолыш, у якім выраблялася валенае сукно.

Можна меркаваць, што спраўная арганізацыя вытворчасці і выкарыстанне рабочай сілы прыгонных сялян абумовілі невысокія кошты вырабленых гатункаў сукна, іх канкурэнтаздольнасць на рынку*. Менавіта таму вырабы гарадніцкай суконнай мануфактуры ах-

* Локаць замежнага сукна каштаваў 15–20 злотых, цэны гарадніцкіх вырабаў вагаліся ў межах 3–12 злотых.

вотна набывалі аптовыя купцы, шляхта, войска і нават двор Станіслава Аўгуста.

Побач з згаданай мануфактурай другім вялікім гарадніцкім прадпрыемствам была палатняя мануфактура, якая складалася з фабрычнай афіцыны, “фабрычнай махіны”, адбельвальні, памяшканняў, у якіх качалі палатно, і складскога памяшкання. У 1772 годзе эканамійныя ўлады падпісалі дамову з швайцарскім майстрам у галіне “льняной і бавоўнавай вытворчасці” Даніэлем Вілі (Willy), які абавязаўся заснаваць мануфактуру, а з гэтай мэтай наняць кваліфікаваных рамеснікаў і заняцца навучаннем беларускіх прыгонных сялян свайму рамяству. Цяжкасці, якія ўзніклі ў працэсе вытворчасці, пераканалі яго ў мэтазгоднасці пераносу палатнянай мануфактуры за межы Гарадніцы, у Дубніцы пад Саколкай, дзе існавалі лепшыя ўмовы для яе развіцця. У пэўнай ступені ідэя швайцарскага майстра была здзейсненая. У 1777 годзе палатняя мануфактура пераехала — праўда, не ў прапанаванае ім месца, а ў Ласосну.

Насуперак відавочнай перспектывнасці развіцця гэтай мануфактуры, якая вырабляла абрусы, сурвэты і гладкія льняныя тканіны, а таксама нягледзячы на высокія тэмпы і аб’ёмы вытворчасці суконнай фабрыкі, Тызенгаўз не засяроджваў на іх развіцці адметнай увагі, беспадстаўна “гацячы” вялізныя сродкі ў каштоўную прадукцыю прадметаў раскошы. Да ліку такіх прадпрыемстваў, якія беззваротна праглыналі дзесяткі тысяч злотых, належала гарадніцкая персiярня*.

Галоўным матывам, якім кіраваўся падскарбі, засноўваючы гэтую найбуйнейшую гарадніцкую мануфактуру, была пашыраная мода на ўсходнія дываны, літыя паясы, тканіны, шытыя серабром і золатам. Ён бяспрэчна разлічваў на тое, што прадукцыя ягонай персiярні будзе карыстацца попытам сярод шляхты і нават знойдзе свайго пакупніка на гарадскім рынку, напрыклад сярод пазументнікаў, якія займаліся дэкараваннем адзення**.

* *Даўней персiярнямі называлася мануфактуры, якія займаліся вырабам літых шаўковых паясоў на персідскі і турэцкі ўзор.*

** *У старабеларускай мове пазументнікі называліся пасамоннікамі (ад франц. *pasamon*).*

Першыя крокі, зробленыя гэтым прадпрыемствам, паказалі памылковасць поглядаў Антона Тызенгаўза. Як вядома, яшчэ ў 1768 годзе падскарбі звярнуўся да Кароля Радзівіла з просьбай “пазычыць” майстроў з Слуцка. Адказ можна было прадбачыць. Той не хацеў ствараць сабе канкурэнцыі і таму, вядома ж, адмовіў.

Інтэнсіўныя пошукі кіраўніка персіярні працягваліся да 1770 года, калі на Гарадніцы з’явіліся ліёнскія майстры Вінсэнт дзю Пінэй (Du Piney) і Інард (Inard), якія па чарзе кіравалі мануфактурай. Французы не толькі правялі рэарганізацыю вытворчасці, але і запаткавалі выраб паясоў паводле французскіх узораў (датуль арыентаваліся толькі на турэцкія ўзоры). У 1774 годзе на Гарадніцу прыехала група майстроў з Флярэнцыі і славыты ліёнскі ткач Франсуа Сэліман. Апошні быў постаццю неардынарнай. Ягоная заслуга не толькі ва ўкараненні французскіх тэхналагічных сакрэтаў, але перш за ўсё ў распрацоўцы дэкаратыўных кампазіцый узораў і ўдасканаленні арнаментыкі гарадзенскага тыпу “случкага пояса”.

Згаданая персіярня ўжо ў 1768 годзе была адной з найбольшых мануфактур*. Яе галоўнымі вырабамі былі паясы з усходнімі арнаментамі. Кошт іх вагаўся ў межах ад 24–30 да 108 злотых. Заўважым, што асартымент фабрыкі не абмяжоўваўся літымі паясамі. Акрамя іх тут вырабляліся гузікі, тасёмкі, галуны, прашытыя серабром і золатам тканіны, шаўковыя хусткі, шалі, камізэлькі, дываны, шпалеры, кілімы, габелены, аксаміт, атлас, шаўковыя тканіны.

Ні для кога не было сакрэтам, што вытворчы працэс персіярні характарызаваўся вялікімі затратамі, што дужа ўплывала на сабекошт тавараў. З прычыны высокіх цэнаў і да таго ж не найлепшай якасці вырабы шаўковай мануфактуры вялікім попытам не карысталіся, а таму тавар, які не знайшоў свайго пакупніка, вяртаўся на склад. Зрэшты французскія спецыялісты, запрошаныя Тызенгаўзам на Гарадніцу, ад самага пачатку

* У 1769 годзе тут было толькі 6 варштатаў, а ў 1778 годзе ўжо 60 варштатаў (150 рамеснікаў), у 1779–1780 гадах – 80 варштатаў.

даволі крытычна выказваліся пра мэтазгоднасць за-
снавання і развіцця персіярні. Яшчэ ў 1771 годзе яе
дырэктар Інард адзначаў, што прадпрыемства страт-
нае, прапануючы тым самым спыніць яго дзейнасць.
Аднак да думкі спецыяліста Тызенгаўз паставіўся без
належаў увагі. Ён пастанаўіў змяніць цяжкое станові-
шча персіярні, наладзіўшы вытворчасць канкурэнта-
здольнага таннага шоўку. Дзеля гэтага планаваў прывез-
ці з-за мяжы тутавое дрэва і высадзіць яго ў батанічным
садзе на Гарадніцы. Як паказала жыццё, нават гэты
выратавальны план, калі ён і быў здзейснены, не здо-
леў стрымаць заняпаду прадпрыемства, які адбыўся ў
1780 годзе.

Хутчэй за ўсё ў 1767 годзе на Гарадніцы з'явілася
яшчэ адна мануфактура — залататкацкая, якой Тызен-
гаўз гэтаксама аддаваў асабліваю ўвагу. Як і ў выпад-
ку з шаўкаткацкай мануфактурай, падскарбі ўзяўся за
ажыццяўленне свайго чарговага праекта паспешліва,
што ад самага пачатку выклікала вялікія сумневы спе-
цыялістаў.

Паводле захаваных дадзеных, у 4 цэхах мануфакту-
ры, абсталяваных 10 варштатамі, працавалі 32 рамес-
нікі. Выразнай перашкодай у функцыянаванні вы-
творчасці была высокая “цечнасць” майстроў, нярэдка
недасведчанасць запрошаных спецыялістаў ды частая
змена кіраўніцтва. Дзеля прыкладу варта нагадаць
пра майстра Фогта (Fogt) з Гамбурга, які вельмі ка-
ротка быў на пасадзе дырэктара, ці Юзафа Блашайна
(Blaszain), нізкі прафесійны ровень якога ўдалося вы-
светліць толькі пазней.

План вытворчасці мануфактуры адсутнічаў. Пры-
воз сыравіны — залатых і сярэбраных манет ці нітак —
даваўся цяжка. Што горш, пасля пераплаўкі матэрыял
выдаткоўваўся неэканомна. Вялізныя і часам неабгрун-
таваныя матэрыяльныя затраты цягнулі за сабой час-
тыя прастоі вытворчасці. Такім чынам, залататкацкая
мануфактура, склады якой былі запоўненыя нерэаліза-
ванай прадукцыяй, была яшчэ адной ахілесавай пятой
гарадніцкага прамысловага комплексу. Больш за тое,
прадукцыя мануфактуры характарызавалася высокімі

Вітраж у Тызенгаўзэнавай капліцы ў Рыжскай домскай катэдры.
Тут спачываюць продкі Антона Тызенгаўза

Устніе у Везевісто про
 мон у Рісчтарз об Офоду
 Вуш Wyrazoney, do tego
 Zapisu Czynnego podpisi-
 ił nie Benedykt Tyzenhauz
 Wilkomirski Staros

Фрагмент ліста з подпісам вількамірскага старасты
 Беньдзікта Тызенгаўза, Антонавага дзядзькі

Гарадзенскі рынак у 60-х гадах XIX стагоддзя.
 З акварэлі Напалеона Орды. Злева – ратуша (на першым плане, двух-
 павярховы будынак з калонамі) і былая камяніца Тызенгаўза (на другім
 плане, трохпавярховы дом з мансардай). На гэтым месцы цяпер стаіць
 Палац тэкстыльшчыкаў. Справа – фарны касцёл Вітаўта (на другім
 плане) і забудова паўночнага боку (на першым плане)

XXI

G A Z E T A GRODZIENSKA

Roku 1777. Dnia 22. Maja

Z Warszawy dnia 19. Maja.

Dekret Komisji bont ordinis od lat dzieściciu nakazujący Miastu nowey Warszawy (że dotąd przez appellaćy do Sądow Asessor-
skich Koronnych exekucya onemu była zatamowana) dopiero w tym czasie przyszedł do exekucyi, z tą jednak różnicą, że Miasto nowey Warszawy przy dawnych Prawach zostalo w swymie tylko cirkumferencyi na okolo Ratusza. Czyniżte od różnych Obywatelow. Przedmies-
skich od lat dzieścicka staremu Miastu przez Komisji bont ordinis przyznane, a dotąd zażęte, Magi-
stratowi starey Warszawy odbierać zlecone. Aż Jurydykcy nowego Miasta bardzo uszczuplona, prze-
to tenże Magistrat. suplikował do JW. JX. Kancelarza Koronnego, aby była do Miasta starey Warszawy przyłączona, lecz Magistrat starego Miasta rekuzował, odpowiadając że już poczate.

Z Kordonu Austriackiego zachodzi wiadomość: iż tam ułożona dupli-
kata podatkow. wszystkich Obywatelom jest wyznaczona. Sędziom zaś po Wojewodztwach i Powiatach przez Uniwersal ode Dworu Wiedeńskiego jest zalecono pod wielkie-
mi Grzywnami na tychże Sędziow. aby największe Sprawy ku sądeniu

dłużej nie przeciągali, tak tylko do Roku.

Z Wiednia dnia 19. Aprila.

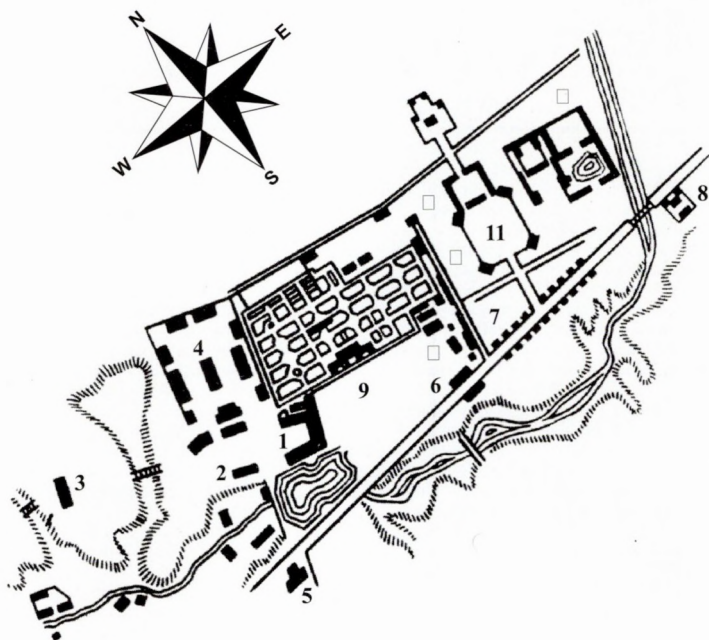
Arey Xiążę Maximilian dnia 17. prezentis udał się do Węgier dla in-
formowania tam obozu. składając się mającego z 20,000. który to Oboz i drugi z 12,000. złożony pod La-
xemburg za powrotem Cesarza Jmci z Francyi Justrowanie będą.

Z Warszawy dnia 17. Maja.

Oznaymiona w ostatniej Gazecie wiadomość o Audyencji Jmci Pana de Boscamp. Łasopolskiego Internun-
cyusza i Posła Pełnomocnego J. K. Mci i Rzpłtey u Cesarza Turckiego, potwierdzona jest przez wysłanego Kurjera przybyłego we Szrodę z opisaniey tej Ceremonii, przysięgynie z honorem Najjaśń. Pana i Rzeczy-
pospolitey należytem odprawio-
ney; po której mianowany był za-
raz Poseł Extraordinaryny od Por-
ty do J. K. Mci i Rzpłtey dla uskutecz-
nienia wzajemności, za Jmci Pana A-
lexandrowicza dzisiejszego Kałteiana Haskiego posłanego z oznaymieniem o Elekcyi i Koronacyi Najjaśń. Pa-
na do tychczas zatrzymaney, i dla doniesienia o wstąpieniu na Tron te-
razniejszego Panującego Cesarza Ab-
dul-Hamed. Poseł ten wyznaczony Numan Bey zacnego Urodzenia, który na odbyciu już znakomitych

“Гарадзенская газета”.

Першая старонка нумара за 22 траўня 1777 года

Гарадніца паводле плана 1780 года:

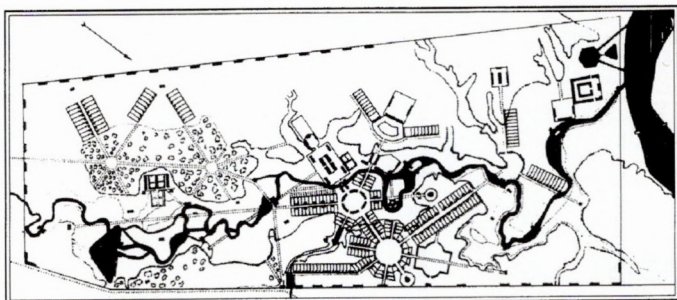
1 – палац Антона Тызенгаўза, 2 – музычная школа, 3 – палац адміністрацара, 4 – гаспадарчы двор, 5 – карчма “Галеча”, 6 – харчэўні, 7 – дваццаць “басняцкіх” дамоў для простых работнікаў, 8 – карчма “Раскоша”, 9 – ветэрынарая школа, 10 – будаўнічая школа, 11 – мануфактуры, 12 – фальварак, 13 – сталоўка для работнікаў, 14 – кузні

Выгляд Гарадніцы паводле акварэлі, змешчанай на плане 1789 года.
Аўтар Адам Тодт

Палац Антона Тызенгаўза на Гарадніцы (угары), пабудаваны ў 60–70-х гадах XVIII стагоддзя. Архітэктары Ёган Георг Мёзэр і Джузэпэ Сака.
Унізе – фотаздымак гэтага палаца канца XIX стагоддзя

План забудови Ласосны каля Горадні. 1780 год

Zalecam Wprz Gubernatorowi Olsztynskiemu
 aby Wprz Powiatownikowi Chalechickiemu
 z Dzierzawą Jego w liście do Starosty
 przychodzącej z pierwszej Exolucji
 1779 sto ^{do 100} za tą kartą przygot-
 owane na Com. 5 miie w Regestrze
 Annotować. Dni 1741 Apr. 12
 w Warszawie.
 A. Tyzenhaus.
 L. N. M. 1741

Фрагмент ліста з подпісам Антона Тызенгаўза

KALENDARZ GOSPODARSKI NA ROK PRZESTĘPNY

1780
WYRAZAJĄCY
ŚWIĘTA RZYMSKIE I RUSKIE,
TUDŻIEŻ

Aspekty, Wybory, Bieg Planet, Odmiany Powietrza, Czas siania, sżozepienia, lekarstw używania, Dni feriale, Wschód i zachód Słońca, Zaciemnienia, i inne ciekawe Obserwacye.

REWOLUCYE ROCZNE.

Od stworzenia świata	5729.	Od ustanowienia Orderu Orła Białego	82.
Od potopu	5111.	Od ustanowienia Ord. S. Stanisława	13.
Od początkow Królestwa Polskiego	1228.	Od zakordonowanych Prowincyi	7.
Od wprowadzenia Wiary S. do Polski	916.	Od ustanowienia Trybunałow	181.
Od wprowadzenia Wiary S. do Litwy	529.	Od początku Trybunału w Grodnie	5.
Od przyłączenia Rusi do Polski	341.	Od szczęśliwey Koronacy Najjaśniey-	
Od ostatniey Unii Litwy z Polską	209.	szego STANISŁAWA AUGUSTA	16.

REWOLUCYE KOSCIELNE.

Złota Liczba	XIV.
Epakta	XXIII.
Poczet Rzymski	XIII.
Litera Niedziela	b. A. 3

ŚWIĘTA RUCHOME.

Popielec 9 Lutego.	Zielone Świątki 14 Maja.
Wielkanoc 26 Marca.	Boże Ciele 25 Maja.
Wniebowstąpienie 4 Maja.	Niedziela i Adwent
b. A. 3 Grudnia.	

MIĘSOPUSTU OD NOWEGO ROKU DO POPIELCU
NIEDZIEL 5 i Dni 3.
WIELKANOC RUSKA PO RZYMSKIEY W NIEDZIEL 5.
DNIA 30 KWIEŚNIA.

Przez P. Tomaszę DUBITKOWSKIEGO F. T. i R. D.

Podług Merydyanu Grodzieńskiego z należytą pilnością

UŁOŻONY.

W GRODNI
W Drukarni Jego Królewskiej MCI.

Будынак, у яким планувалася размясціць Медычную

кадэмію. З акварэлі Напалеона Орды блізу 1867 года

Будынак на Гарадніцы, узведзены для Медычнай акадэміі.
Сучасны выгляд (вул. Ажэшкі, д. 20)

Сучасны выгляд камяніцы Сангушкаў, дзе ў часы Тызенгаўза часова
знаходзіўся Кадэцкі корпус (вул. Савецкая, д. 1)

Былая газціная афіцына на Гарадніцы (цяпер пл. Тызенгаўза, д. 2/2)

Басняцкі дом на вуліцы Раскоша
(цяпер Музей рамёстваў на вул. Ажэшкі, д. 37)

Дом лясной адміністрацыі (“стаенная афіцына”) на Гарадніцы
(цяпер пл. Тызенгаўза, д. 4Б)

Былая тэатральная “крывая” афіцына на Гарадніцы
(цяпер пл. Тызенгаўза, д. 4)

Stanisław Kościółkowski

profesor Uniwersytetu Stefana Batorego

ANTONI TYZENHAUZ

PODSKARBI NADWORNÝ LITEWSKI

Tom I

LONDYN 1970

Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu
Stefana Batorego w Londynie

Koszta związane z wydaniem niniejszego tomu pokryła
Fundacja Lanckorońskich, Fryburg, Szwajcaria

Тытульны аркуш першага тома двухтамовай манаграфіі
Станіслава Касцялкоўскага пра Антона Тызенгаўза, выдадзенай
у Лондане ў 1970–1971 гадах

Касцёл у Жалудку, дзе пахаваны Антон Тызенгаўз

Родавае пахаванне Тызенгаўзаў у Жалудоцкім касцёле

Фарны (былы езуіцкі) касцёл у Горадні, дзе пры канцы XIX стагоддзя паставілі помнік Антону Тызенгаўзу

Помнік Антону Тызенгаўзу ў гарадзенскім фарным касцёле

цэнамі і нізкай якасцю, што выклікала незадавальненне яе галоўнага замоўцы — двара Станіслава Аўгуста*.

Няшмат матэрыялаў дайшло пра панчошную мануфактуру, для арганізацыі якой у 1768 годзе з Варшавы на Гарадніцу была накіраваная першая група рамеснікаў. Як і ў выпадку з папярэднімі прадпрыемствамі, надзеі на шырокі спажывецкі попыт модных тады панчо з шоўку, бавоўны і воўны не апраўдаліся.

Даволі хутка, у 1770 годзе, на Гарадніцы з'явілася чарговая мануфактура — камлотная, якая займалася вырабам ангорскай тканіны і падкладкі пад адзенне. Яе заснавальнікам быў нейкі прускі селянін, які пасля банкруцтва ў Прусіі прыехаў у Варшаву, адкуль трапіў на Гарадніцу. Аднак неўзабаве немец уцёк і адсюль. Пасля гэтага прадпрыемства доўга прастойвала, і яго дзейнасць была ўзноўленая толькі ў 1778 годзе. Шырокага попыту прадукцыя камлотнай мануфактуры не мела, адзіным замоўцам яе быў двор манарха, які набываў падкладкі для ліўрэі дворскай службы**. Камлотнай мануфактуры быў накіраваны лёс іншых непрыбытковых гарадніцкіх прадпрыемстваў. У 1780 годзе вартасць яе тавараў, якімі былі заваленыя склады, ажно ў 8 разоў перасягала кошт абсталявання.

У 1768 годзе, згодна з распараджэннем Антона Тызенгаўза, з Караляўца был дастаўлена абсталяванне для заснавання гарадніцкай васкабойні. У даўнія часы без васковых вырабаў немагчыма было сабе ўявіць працу канцылярый, рамесных майстэрняў, а таксама штодзённае жыццё простага месціча. Можна, аднак, меркаваць, што, запланаваўшы пабудову гэтай мануфактуры, Тызенгаўз арыентаваўся не гэтак на шэраговага пакупніка, як на задавальненне тагачаснай моды, спадзеючыся на шырокі збыт васковых вырабаў у Варшаве, дзе часта праводзіліся спектаклі, касцюмаваныя

* На мануфактуры рабілі шлякі, "залатыя тканіны", ордэны і пагоны, шматлікія адзежныя ўпрыгожванні (тасёмкі на капелюшы, гузікі, залатыя шнуркі), дэкаратыўныя элементы конскай вупражы і сёдлаў.

** У 70-х гадах XVIII стагоддзя на каралеўскі двор паставілі вырабаў на суму каля 790 тысяч злотых.

балі, а таксама думаў пра магчымасць продажу вырабаў за мяжой*.

Нягледзячы на відавочны попыт на васковыя вырабы, майстэрня пачала працаваць толькі ў 1774 годзе. На жаль, на Гарадніцы яна праіснавала нядоўга. Спакойнае цячэнне Гараднічанкі запавольвала вытворчы працэс. Таму па нейкім часе васкабойня была перанесеная на новае месца, у Ласосну. У 1777 годзе яе наведаў сам Станіслаў Аўгуст, які ахвотна замовіў партыю свечак і паходняў.

Цяжкасці, звязаныя з вытворчасцю дзейных мануфактур і рэалізацыяй іх вырабаў, не стрымалі выпяванне новых планаў Тызенгаўза. У 1774–1780 гадах на Гарадніцы з'явілася яшчэ некалькі прадпрыемстваў. Адным з іх была згаданая ў 1777 годзе карункавая фабрыка, якой кіравала “пані” дэ Фальвіль (de Folville) з Брусэля. У тым самым годзе тут была ўзведзена фабрыка капелюшоў, ад самага пачатку свайго існавання асуджаная на няўдачу з прычыны дарагоўлі і невыскай якасці прадукцыі.

Значныя інвестыцыі праглынула карэтная фабрыка. Персанал мануфактуры складаўся з 50 рамеснікаў (рымараў, стальмахоў, кавалёў і лакавальнікаў), якія паходзілі з Нідэрляндаў, Італіі і Францыі. Папlechнік Тызенгаўза святар Ксавер Богуш згадваў, што дырэктарам гэтай мануфактуры быў адзін з найлепшых парыжскіх карэтнікаў, за спробы перацягвання якога старэйшы брат Бэку пэўны час правёў у Бастыліі. Акрамя карэт рабілі тут і іншыя транспартныя сродкі, а таксама патрэбныя для іх мантажу дэталі і часткі, напрыклад рысоры і колы.

Карэтную фабрыку спасціг лёс іншых мануфактур. З прычыны высокіх цэнаў яна не магла пахваліцца шырокім колам кліентаў. Зрэшты набыць карэту, цана якой вагалася ў межах 3600–4900 злотых, мог нават не кожны заможны шляхціч, а толькі вялікі князь ці які

* У гарадзенскіх магістрацкіх кнігах ёсць звесткі пра гарадзенскіх свечнікаў. У другой палове XVIII стагоддзя мясцовымі васкабойнікамі былі Ёган Готліб і Міхель Гяшовіч. Вытворчасцю воску займаліся брыгінкі і мясцовы кагал.

магнат. Таму вузкасць рынку збыту абумовіла той факт, што ў канцы 70-х гадоў XVIII стагоддзя кошт змешчаных на складзе тавараў дасягнуў 55 тысяч злотых, што ў дзесяць разоў перасягала вартасць мануфактурнага абсталявання.

У 70-х гадах на Гарадніцы пачалі будаваць розныя металаапрацоўчыя прадпрыемствы. Першае з іх – ліцейная майстэрня – пачала сваю працу ўжо ў 1771 годзе. У намеры падскарбія ўваходзіла пабудова манетнага двара, кузні і шэрагу майстэрняў па вытворчасці зброі і прадметаў хатняга ўжытку. Аднак у поўнай меры свае планы Тызенгаўз не здзейсніў. З усіх прадпрыемстваў гэтага цыкла велічынёй капіталу вылучалася зброяная майстэрня, якая называлася біксмахэрыяй*. Набытае для яе абсталяванне каштавала даволі дорага, блізу 15 тысяч злотых. Вялікую зацікаўленасць вырабамі прадпрыемства выказваў Станіслаў Аўгуст, які пасля наведвання мануфактуры ў 1777 годзе замовіў тут некалькі адзінак паляўнічай зброі, пісталетаў і стрэльбаў.

Шырокія магчымасці развіцця і рынкі збыту адчыняліся перад прадпрыемствамі перапрацоўкі сыравіны, перш за ўсё перад гарбарняй, якая дзейнічала да 1791 года. Аднак у адрозненне ад вышэйзгаданых прадпрыемстваў Тызенгаўз ёю не хваліўся і, ігнаруючы абгрунтаваныя парады аб перспектывнасці вытворчасці скур, не аддаваў гарбарні адпаведнай увагі.

Паводле падлікаў Станіслава Касцялкоўскага, у канцы 70-х гадоў XVIII стагоддзя гарадніцка-гарадзенска-ласасянскі комплекс складаўся з 23 прадпрыемстваў, на якіх працавалі 1328 чалавек, у тым ліку 43 майстры, каля 600 вучняў і некалькі сотняў рамеснікаў-саматужнікаў**. Апрача вольнанаёмных працаўнікоў на мануфактурах шырока выкарыстоўваліся прыгонныя. З тагачасных сялянскіх суплік Кузніцкага ключа і мястэчка Кузніцы вынікала, што кожны тыдзень на

* Біксмахэр – рамеснік, які рабіў і рамантаваў зброю.

** Улічваючы той факт, што насельніцтва суседняй Горадні ў другой палове XVIII стагоддзя вагалася ў межах 5–6 тысяч чалавек, такая колькасць працаўнікоў мануфактур надаецца даволі значнай.

Гарадніцу прымусова накіроўвалі па 8 юнакоў, за якіх сям'я была абавязана адпрацоўваць гвалты. Дадаткова на мануфактурах сяляне былі змушаныя адрабляць фурманкавую павіннасць. Да працы прыцягваліся таксама дзяўчаты-папрадухі, габраі і нават лёзныя і арыштантаў гарадніцкай турмы.

Шэраг мануфактур Антон Тызенгаўз стварыў у Берасцейска-Кобрынскай эканоміі, у мясцовасцях Рэчыца і Руда.

Галоўным рэчыцкім прадпрыемствам была невялікая паводле памераў суконная мануфактура. Згаданая ўпершыню ў 1774 годзе, лічылася філіялам гарадніцкай мануфактуры. Ва ўсялякім разе варта заўважыць, што, нягледзячы на свой “другарадны” характар, рэчыцкая суконная мануфактура “перажыла” свайго заснавальніка дзякуючы блізкасці да люблінскага рынку сыравіны і вырабу танных гатункаў сукна.

На мяжы 60–70-х гадоў XVIII стагоддзя ў берасцейскай вёсцы Руда былі закладзеныя пачаткі металургічнага комплексу, які складаўся з домнавай, крычнай і пудлінгавай печаў, шліфавальнай майстэрні, сховішчаў для драўнянага вугалю, плавільні медзі, млыноў, фолюша і тартака (лесапільні). Заснавальнікам і кіраўніком прадпрыемства быў Шобэр (Schober), на трыццацігадовы прафесійны досвед якога звярнуў увагу Тызенгаўз*.

На Рудскай мануфактуры працавала 50 чалавек**. Дзеля памяншэння выдаткаў эканамійныя ўлады шырока выкарыстоўвалі тут, як зрэшты і паўсюль, дармовую сялянскую працу. Колькасць занятых у комплексе прыгонных амаль у два з паловаю разы перавышала колькасць найманага персаналу. На плечы сялян і вясковых рамеснікаў клаўся асноўны цяжар штодзённай працы пры горне і фолюшных ступах, пры здабычы руды

* Месца знаходжання Рудскага металургічнага прадпрыемства было вызначана ў выніку археалагічных раскопак (Гурын М., *Металургія чорных металаў* // *Археалогія Беларусі*. Т. 4. Мн., 2001. С. 251–253).

** У 80-х гадах XVIII стагоддзя для занятых на Рудскім комплексе работнікаў, большыя якіх паходзілі з навакольных вёсак, пабудавалі дамы з стайнямі, хлявамі і агародамі.

і на лесанарыхтоўках. Сялян накіроўвалі таксама на будаўнічыя работы і рамонт абсталявання.

Істотным недахопам для мануфактуры была нізкая якасць руды ў навакольных балотных радовішчах, якая не дазваляла выплаўляць гнуткае жалеза. Гэты фактар адбіўся на тым, што асноўны асартымент мануфактуры — прылады працы, абсталяванне для млыноў, кавадлы і молаты, катлы для паташных будаў, хатняе начинне і аптэчны посуд — рэалізавалі ў саміх сталовых эканоміях.

Аналагічнай прычынай — адсутнасцю мясцовых радовішчаў медзі — былі абумоўлены частыя прастоі плавільні медзі. Дадатковай замінай у працы прадпрыемства была адсутнасць драўніны, патрэбнай у металургічным працэсе.

Яшчэ адзін невялікі цэнтр мануфактурнай прамысловасці знаходзіўся ў Шавельскай эканоміі. Дакладная дата заснавання тутэйшай палатнянай фабрыкі, якая называлася “швайцарскай”, застаецца не высветленай. Захаваныя звесткі сведчаць аб тым, што ў 1774 годзе для развіцця гэтай вытворчасці сюды быў запрошаны швайцарскі ткач Крыстыян Нідэрэр.

Геаграфія эканомій не абмяжоўвалася толькі згаданымі вышэй цэнтрамі. У розных кутках Вялікага Княства Літоўскага працавалі шматлікія прадпрыемствы, да з’яўлення якіх ці перабудовы ранейшых мог спрычыніцца падскарбі. А было іх багата: ганчарная майстэрня і печ для выплаўлення жалеза ў Шчэбрах (Гарадзенская эканомія), шматлікія бровары, заснаваныя чэшскімі майстрамі-піваварамі, вадзяныя млыны і ветракі, алейні, крупадзёрні, гарбарні, смалакурні, буды, у якіх гналі дзёгаць і выпальвалі паташ.

Каб каардынаваць вытворчы цыкл і гандлёвы абмен, на Гарадніцы былі створаныя дзве канторы. На чале мануфактурнай стаяў Якуб Бэю, кіраўніком жа камерцыйнай, заснаванай ў 1776 годзе, быў прызначаны Ян Людвік Бэю*. Такім чынам, у руках братоў

* Бэю паходзілі з Францыі, адкуль змушаныя былі эміграваць пад час пераследу гугенотаў. Новым прытулкам сям’і стала прускае Памор’е. Можна меркаваць, што Якуб Бэю з’явіўся на Гарадніцы ўжо ў канцы 60-х гадоў XVIII стагоддзя. Следам за ім у 1771 годзе туды прыехаў і Ян Людвік Бэю.

была сканцэнтравана арганізацыя працы мануфактур, набыццё абсталявання і сыравіны, а таксама выезды на буйныя кірмашы для продажу мануфактурных вырабаў і для гандлёвых перамоў, пошукі рынкаў збыту і наймы рамеснікаў.

Можна пэўна сцвярджаць, што імкненне эканамічных уладаў праводзіць актыўную гандлёвую палітыку было абумоўлена праблемамі збыту мануфактурнай прадукцыі. Гэтыя аб'ектыўныя цяжкасці падштурхнулі кіраўніцтва камерцыйнай канторы да заснавання ў Горадні аптовага склада і шэрагу крамаў, адкрыцця іх філіялаў у іншых гарадах Вялікага Княства. Дзейнасць канторы не абмяжоўвалася Гарадзеншчынай. У 1777 годзе з мэтай трывалага замацавання на курляндскім і семігальскім рынках з'явілася задума трымаць гандлёвага агента ў Мітаве, заснаваць аптовы склад у Шаўлях і фабрычны склад у Варшаве. Але, на жаль, гэтую ідэю ажыццявіць не ўдалося, і справа абмежавалася камісійнай рэалізацыяй вырабаў, якой займаўся Міхал Дытрэх.

З'яўленне камерцыйнай канторы на Гарадніцы ў тагачасных умовах падавалася адзіным правільным і непазбежным рашэннем. Яно было звязана з адсутнасцю развітога банкавага сектара ў Вялікім Княстве Літоўскім (найбліжэйшыя банкі месціліся ў Варшаве) і вынікала з патрэбы хуткага перамяшчэння капіталаў, ліквідацыі залежнасці ад нямецкага купецтва і наладжвання шырэйшых замежных гандлёвых дачыненняў. Беспасярэднія кантакты нашых купцоў з краінамі Заходняй Еўропы абмяжоўваліся неспрыяльнай прускай і расейскай мытнай палітыкай і манапалісцкай дзейнасцю гданьскіх і каралявецкіх купцоў-пасярэднікаў, якія па нізкіх цэнах скуплялі тавары ў сваіх усходніх партнёраў, а потым пасля сартавання ці пакавання рэалізоўвалі за мяжой як свае.

Менавіта гэтыя абставіны абумовілі жаданне гарадніцкай камерцыйнай канторы выйсці на шырокі еўрапейскі рынак. Геаграфія яе гандлёвых аперацый абымала амаль усе буйныя еўрапейскія цэнтры: пачынаючы ад балтыйскіх (Рыгі, Гданьска ці Караляўца) і асяродкаў цэнтральнай Еўропы (Прагі, Ляйпцыга, Берліна,

Дрэздэна і Вены) аж да італійскіх, ангельскіх, французскіх і галяндскіх гарадоў.

Тызенгаўз імкнуўся правесці пераўтварэнні не толькі ў сталовых эканоміях, але і ў прыватных мястэчках ці арандаваных маёнтках, куды запрашаў кваліфікаваных рамеснікаў і дзе пашыраў вытворчасць наяўных прадпрыемстваў. Як вядома, у спадчыну ад маці ён атрымаў Паставы, якія ляжалі ў Ашмянскім павеце. У другой палове XVIII стагоддзя гэтае маляўніча размешчанае на Мядзёлцы мястэчка істотна змяніла сваё аблічча. Падскарбі правёў рэканструкцыю цэнтральнай плошчы Паставаў так, каб яе забудова задавальняла функцыйныя патрэбы жыхароў і гасцей горада. Узвёў палац і два дзесяткі пакрытых дахоўкай мураваных дамоў для рамеснікаў, кафенгаўз, аўстэрыю, гасціны дом і крамы.

Архіўныя крыніцы сведчаць пра тое, што ў Паставах Тызенгаўз заснаваў ці пашырыў вытворчасць ткацкіх майстэрняў, персіярні, абсталяванне для якой было набытае ў прускім Каралёўцы. З другой паловы 60-х гадоў XVIII стагоддзя паходзяць звесткі пра пастаўленую на Мядзёлцы паперню, гарбарню і плавільню медзі.

Пры канцы 70-х гадоў гаспадарчыя праблемы ўсё больш дакучалі Тызенгаўзу. Непаслядоўнасць дзеянняў падскарбія кідалася ў вочы не толькі ягоным зацятым незычліўцам, але і бліжэйшым супрацоўнікам. Выявілася, што лягчэй пабудаваць мануфактуры. І куды цяжэй рацыянальна кіраваць імі. Мануфактурныя склады былі заваленыя незапатрабаванай прадукцыяй, якая не знаходзіла свайго спажыўца, не ставала сродкаў, каб разлічыцца з крэдыторамі. А тым часам насуперак рэчаіснасці і не найлепшым паказчыкам працы большыні прадпрыемстваў у падскарбія выпявалі новыя гаспадарчыя праекты. Зрэшты, як заўважыў адзін з швайцарскіх майстроў, Тызенгаўзу праз ягоную нястрыманасць не хапала цяплення: не чакаючы вынікаў працы ўжо пабудаваных прадпрыемстваў, спехам кідаўся будаваць наступныя.

Менавіта ў апошнія гады Тызенгаўзава кіравання эканоміямі Якуб Бэку і Ёган Мінднэр склалі два вельмі цікавыя мемарыялы, у якіх быў змешчаны грунтоўны

аналіз шматгадовай працы эканамійных мануфактур. Адаваючы належнае рэфарматарскім намаганням Антона Тызенгаўза, ягонаму асэнсаванню непазбежнасці пераўтварэнняў, бліжэйшыя супрацоўнікі падскарбія ў згаданых дакументах напісалі пра памылковыя і рызыкаўныя метады ажыццяўлення гаспадарчай палітыкі, якія вынікалі з неразумення заканамернасцяў і механізмаў развіцця эканомікі.

Падсумоўваючы свае назіранні, аўтары згаданых мемарыялаў выказвалі наступныя высновы і парады. З мэтай ліквідацыі замежнай запазычанасці і вырашавання разгалінаванага мануфактурнага комплексу Тызенгаўзу раілі правесці дэцэнтралізацыю, перадаючы некаторыя мануфактуры ў рукі гандлёвага капіталу ці ў арэнду. “Дарагія” мануфактуры прапаноўвалі зачыніць і перайсці на выпуск канкурэнтаздольных і разлічаных на масавага спажывца тавараў. Напрыклад, зрабіць стаўку на суконную ці палатняную мануфактуру, васкоўню і гарбарню. У якасці ўзору падаваўся варты пераймання прыклад сілезскага імпарту простых гатункаў сукна ў Расею ці рэалізацыі саксонскага сукна і лёну ў паўночнаеўрапейскім рэгіёне.

На жаль, гарадніцкі комплекс пачаў пазбывацца непатрэбнага баласта толькі пасля адхілення Антона Тызенгаўза ад улады ў эканоміях. У 1783 годзе тут засталася шэсць рэнтабельных мануфактур, у тым ліку суконная і гарбарня. На суконнай мануфактуры ў 1786 годзе і пазней працавала аж чатыры сотні чалавек. Варта пры гэтым дадаць, што ў выніку рэарганізацыі працы эканомій даходы з іх істотна павялічыліся і склалі ў 1783 годзе 2,4 мільёна злотых, а ў 1787–1791 гадах узняліся да 2,5 мільёна злотых.

КУЛЬТУРА ГАРАДНІЦЫ

*Асветніцкія ідэі ў Рэчы Паспалітай * “Без навук як без рук” * Школы ў каралеўскіх эканоміях * Запрашэнне Жана Жылібэра * Стварэнне Медычнай акадэміі * Першы батанічны сад у нашай краіне * Адкрыццё Кадэцкага корпуса * Прадукцыя друкарні * Першая ў Беларусі газета * Тэатр і музыка на Гарадніцы*

Адным з рухавікоў сацыяльна-эканамічных зменаў, якія адбываліся ў Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XVIII стагоддзя, былі асветніцкія ідэі. Асветніцкай плыні ўласцівая была вера ў прагрэс, у непарыўную сувязь паміж адукаванасцю і дабрабытам, у людскі розум, вызвалены ад ксенафобіі, прымхлівасці, дагматызму і рэлігійна-палітычных аўтарытэтаў. Будучы светапоглядам новага тыпу, яна падточвала феадальнае аблічча грамадства, тагачасную станаваю ізаляцыю, бурыва непарушнаць сармацкай мадэлі культуры, супрацьпастаўляла ідэю эмансipaцыі асобы дагматычнай хрысціянскай маралі.

Нягледзячы на тое што перадавая заходнееўрапейская думка знаходзіла прыхільны водгук сярод адукаваных людзей Рэчы Паспалітай, далучэнне шырокіх пластоў грамадства да ўніверсальных культурных стандартаў адбывалася марудна.

Адной з набалелых праблем XVIII стагоддзя быў вялікі адсотак непісьменнага насельніцтва. Прачытаць тэкст ці нават падпісацца мог не кожны жыхар горада. Не выказвала жадання аддаваць сваіх дзяцей у школу і малазаможная шляхта. Невысокіровень пісьменнасці насельніцтва тлумачыўся не толькі адсутнасцю разгалінаванай сеткі пачатковых школ. Ён вынікаў і з неразумення важнасці культурна-асветніцкай каштоўнасці адукацыі. Менавіта таму яшчэ ў першай палове стагоддзя на гэтую праблему звярнуў пільную ўвагу піяр

Станіслаў Канарскі, які рэарганізаваў сетку піярскіх школ, дастасоўваючы навучальны працэс да дасягненняў тагачаснае навукі.

Духоўны клімат эпохі Асветніцтва завітаў таксама на Гарадніцу. Яшчэ ў 1766 годзе Антон Тызенгаўз у інструкцыі шляхоцкім дэпутатам на чарговы сойм узняў пытанне пра неабходнасць будаўніцтва школ. Засяроджваючы ўвагу на супярэчнасцях паміж нарастальнымі патрэбамі грамадскага развіцця і нізкім роўнем адукацыі насельніцтва, гарадзенскі стараста падкрэсліваў, што *“рост багацця, гаспадарчых парадкаў і магутнасці розных замежных краін з гістарычнага досведу з’явіўся і паспяхова здзейсніўся пасля ўвядзення навук, а з іх — адукаванасці грамадзян”*. На думку падскарбія, немагчыма гарадзенская шляхта была пазбаўленая магчымасці вучыць сваіх дзяцей і толькі *“вышэйшай крыві грамадзяне”* мелі доступ да адукацыі*.

Нельга не пагадзіцца з думкаю, што Тызенгаўз, кіруючыся асветніцкім светапоглядам, глыбока ўсведамляў сілу адукацыі, патрэбу развіцця сеткі агульнаадукацыйных, перш за ўсё пачатковых школ для розных пласцоў насельніцтва. З часам свае задумы ён пачаў мэтанакіравана ажыццяўляць у каралеўскіх эканоміях.

Дзеянні падскарбія ў гэтай галіне вызначаліся шматпланавасцю. Дзякуючы ягоным намаганням на Гарадніцы была створана нядзельная школа для ўладкаваных на мануфактурах маладых рамеснікаў, якія набывалі ў яе сценах пачатковыя веды — вучыліся чытаць, пісаць, лічыць, маляваць. Тызенгаўз настойліва праводзіў палітыку заснавання сеткі пачатковых школ *“для прыстойнай адукацыі сялянскіх, мяшчанскіх і жыдоўскіх дзяцей”* пры парафіях, у эканамійных вёсках і мястэчках. Вядома, што ў выніку ягоных захадаў і кантактаў з ініцыятарам школьнай справы біскупам Ігнатам Масальскім школы Адукацыйнай камісіі былі адчыненыя ў Аліце ды Паставах.

Ёсць урыўкавыя звесткі пра гарадніцкую школу, у якой вучыліся дзеці нямецкіх спецыялістаў. Факт існавання гэтай установы дае пэўныя падставы сцвярджаць,

* *Акты Виленской Археографической Комиссии. Т. 7. Вильна, 1874. С. 353.*

што сваю школу на Гарадніцы маглі таксама заснаваць французы ці франкамоўныя швайцарцы.

Ужо на самым пачатку пераўтварэнняў Антон Тызенгаўз сутыкнуўся з праблемай недахопу кваліфікаваных спецыялістаў. Надзённая патрэба змусіла яго ствараць прафесійныя школы. Адною з першых навучальных устаноў гаспадарча-дастасоўнага профілю была гарадніцкая школа каморнікаў на чале з Язэпам Маркевічам*. Як вядома, заданнем “каралейскіх эканамійных геаметраў” было складанне картаў сталовых уладанняў. Цікава, што вынікамі працы гарадзенскіх землемераў пад час сваіх даследванняў карыстаўся кіраўнік гарадніцкай Медычнай школы Жан Эмануэль Жылібэр.

Першакласных спецыялістаў – рахмістраў, кантралёраў, пісараў, рэгістратараў – рыхтавала школа рахункаводаў Францішка Барановіча. Частку выпускнікоў школы пакідалі ў канцылярыях эканамійнай адміністрацыі. Якасная адукацыя дазваляла выпускнікам без асаблівых цяжкасцяў знаходзіць працу і ў іншых установах. Бухгалтарскія веды можна было здабыць таксама на курсах, якія для персаналу Гандлёвай канторы праводзіў Ёган Эрнэст Родэрэр (Roederer). У падпісаным з ім у першай палове 70-х гадоў XVIII стагоддзя кантракце фігуруе яшчэ адна ўстанова падобнага профілю, якую, як планавалася, мела наведваць местачковая габрайская моладзь.

Вялізныя будаўнічыя планы Тызенгаўза абумовілі з’яўленне чарговай гарадніцкай школы будаўнікоў. Праўдападобна, што сваімі пачаткамі яна сягала канца 1771 года, калі на Гарадніцы з’явіўся Джозэпэ Сака. Славуты італьянскі архітэктар быў першым кіраўніком гэтай навучальнай установы**. Захаваныя згадкі свед-

* Moroz M. *Działalność Józefa Markiewicza w ekonomii grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza* // *Białostoczczyzna*. 1998. N 1. S. 15–35.

** Джозэпэ Сака нарадзіўся ў Вэронэ ў 1735 годзе. У 70-х гадах XVIII стагоддзя ён выконваў функцыі архітэктара Скарбавай камісіі Вялікага Княства Літоўскага. Паводле яго праектаў узводзіліся шматлікія будынкі ў сталовых эканоміях, ставіліся прыгарадныя палацы Станіслава Аўгуста над Гораднэй. Памёр у 1798 годзе ў Горадні (Polanowska J. *Sacco Józef* // *Polski słownik biograficzny*. T. 34. Wrocław, 1992–1993. S. 251–253; *Postołowicz L. Józef de Sacco – architekt JKMcI na Grodzieńszczyźnie* // *Białostoczczyzna*. 1995. N 1. S. 201–205).

чаць, што школу наведвала 11 юнакоў з Горадні і яе ваколіц, якія авалодвалі як тэхнічнымі, так і мастацкімі ведамі: вывучалі архітэктурны малюнак, матэматыку, праводзілі назіранні за мануфактурнымі працамі, набывалі рамесныя навыкі цясларства і сталарства, такарства і рэзі па дрэве. Заняткі пачыналіся ад 5 гадзін раніцы і закончваліся позна ўвечары. Свайго будынку школа не мела, таму ўрокі праводзіліся ў будынках эканамійнай адміністрацыі ці ў памяшканнях Кадэцкага корпуса.

Бясспрэчна, найбольш вядомай гарадніцкай школай была Медычная акадэмія, заслугі ў заснаванні якой належалі перадусім Тадэвушу Даўнаровічу. Дзякуючы сваім еўрапейскім падарожжам 1773–1775 гадоў паплечнік Тызенгаўза азнаёміўся з развіццём прамысловасці, навінкамі сельскай і лясной гаспадаркі. Увесну 1775 года Даўнаровіч завітаў у Ліён, дзе намерваўся знайсці якога-небудзь студэнта і запрасіць на Гарадніцу з мэтай заснавання медычнай школы. Нечакана абставіны звялі яго з прафесарам мясцовага College de Medecine Жанам Эмануэлем Жылібэрам*. Ліёнскі вучоны, выявілася, меў сур'ёзныя фінансавыя праблемы, з якімі сутыкнуўся, ствараючы гарадскі батанічны сад. Няпростую для яго сітуацыю азмрочыў у дадатак канфлікт з мясцовым лекарскім асяроддзем.

Праблемы Жылібэра, такім чынам, паспрыялі Даўнаровічу – ён пастанавіў запрасіць прафесара на Гарадніцу. Рэальна ацэньваючы сваё становішча і паласу няўдач, Жылібэр даволі ахвотна згадзіўся на прапанову гарадніцкага пасланца. Забраўшы з сабою каштоўны гербар і кнігазбор, у першы дзень жніўня 1775 года славуці ліёнскі батанік накіраваўся ў далёкую Горадню, да якой дабраўся толькі ў самым канцы года.

* Жан Эмануэль Жылібэр (21.06.1741, в. Карэт каля Ліёна – 02.09.1814, Ліён). У 1760–1763 гадах вучыўся на медычным факультэце ўніверсітэта ў Манпэлье. Пасля вучобы вярнуўся ў Ліён, дзе ў 1768 годзе яго выбралі на пасаду прафесара анатоміі, хірургіі і натуральнай гісторыі мясцовага Медычнага каледжа. У 1775–1781 гадах працаваў на Гарадніцы, потым у Вільні. У 1783 годзе вярнуўся на бацькаўшчыну, дзе праз дзесяць гадоў быў абраны мэрам Ліёна.

Згодна з дзесяцігадовым кантрактам, падпісаным з кіраўніцтвам гарадзенскай эканоміі ў 1776 годзе, Жылібэр абавязваўся закласти на Гарадніцы медычную школу і батанічны сад. Тут варта зрабіць адну агаворку. Як паказалі далейшыя падзеі, Жылібэра-батаніка больш цікавіла не педагагічная работа, а перш за ўсё навуковая дзейнасць. Менавіта таму асноўную ўвагу вучоны прысвяціў арганізацыі батанічнага саду, за стварэнне якога ён узяўся адразу пасля прыбыцця на Гарадніцу.

Мясцовы батанічны сад, у якім, паводле некаторых звестак, у 1777 годзе было каля 1200 відаў флоры, бясспрэчна, належаў да ліку найлепшых у Еўропе. Падарожнік Уільям Кокс, які наведваў яго праз год, налічыў у садзе ўжо блізу 1500 экзатычных раслін, сярод якіх былі бразільская хвоя, воцатавае дрэва і маньчжурскія арэх. У садзе можна было сустрэць не толькі рэдкія экзэмпляры, але і такія віды, з якіх вырабляліся лекі і неабходныя ў працэсе прамысловага фарбавання кампаненты.

Штодзённыя работы, звязаныя з стварэннем батанічнага саду, Жылібэр спалучаў з навуковай дзейнасцю, збіраючы расліны ў ваколіцах Горадні, на балотах і ў лясах Віленшчыны і Наваградскага ваяводства. Абапіраючыся на вынікі праведзеных даследаванняў, прафесар падрыхтаваў да друку шэраг працаў і некаторыя з іх нават паспеў апублікаваць. Сказанае датычыць трох тамоў манаграфіі "*Flora Lithuanica*"*, у якой было апісана 778 відаў нёманскай даліны. Жылібэр не толькі даследаваў навакольную флору і фаўну. Ён знайшоў у басейне Нёмана паклады торфу і балотнай руды, склаў геабатанічную карту Гарадзеншчыны, падрыхтаваў два гербары "*Hortus grodnensis*" і "*Herbarium grodnense*".

У 1777 годзе адчыніла дзверы Медычная акадэмія, у якой выкладалі хірургію, акушэрства, ветэрынарыю, прыродазнаўства і замежныя мовы**. Паводле свед-

* Згаданыя тамы манаграфіі "*Flora Lithuanica inchoata seu enumeratio plantarum quas circa Grodnam collegit et determinavit*" былі апублікаваныя ў 1781 годзе.

** Існуюць звесткі пра наступных выкладчыкаў: лацінскай і французскай моваў Мэнарда, гарадзенскага доктара Кароля Юзафа Вірыёна, некага Мюнца (Muentz).

чанняў Жылібэра, пачатковая колькасць навучэнцаў была невялікай. Веды ў той час набывалі 12 юнакоў і 5 вучаніц, якія вывучалі акушэрства.

Сваім багаццем вылучалася школьная бібліятэка. На яе паліцах знаходзілася каля 3000 кніг, пераважна на французскай і нямецкай мовах, блізу 300 медзярытаў раслін, якія потым трапілі ў зборы Галоўнай школы ў Вільні.

Вялізная колькасць дапаможнікаў, патрэбных у выкладчыцкай і даследчай працы, захоўвалася ў кабінёце натуральнай гісторыі. Трэба заўважыць, што яго асновы былі закладзены не Жылібэрам, а паплечнікам падскарбія, Даўнаровічам, яшчэ ў 1772–1773 гадах. Калекцыя кабінета склалася з 10 000 мінералаў, фізічных і астранамічных інструментаў, анатамічных, заалагічных і батанічных экспанатаў, якія выкарыстоўваліся на занятках і ў навуковых доследах. Пасля прыезду на Гарадніцу Жылібэр хутка пашырыў яе сабранымі ў Беларусі ці набытымі за мяжой гербарамі.

Ад пачатку свайго існавання Медычная акадэмія знаходзілася ў часовым драўляным будынку. Зрэшты, сродкаў не ставала не толькі на яе ўзвядзенне*. Нягледзячы на відавочныя цяжкасці апошніх гадоў свайго кіравання сталовымі эканоміямі, Тызенгаўз не шкадаваў грошай на нерэнтабельныя мануфактуры, вялізныя сумы ішлі на музычную школу і капэлу. А вось на штодзённыя патрэбы Медычнай акадэміі, напрыклад харчаванне, вучнёўскую вопратку ці тым больш набыццё абсталявання, фінансавых сродкаў не заўсёды ставала.

У працы Жылібэра варта адзначыць яшчэ адзін станоўчы момант. Зыходзячы з рэальных патрэбаў і разумення развіцця сістэмы аховы здароўя, пры школе быў заснаваны шпіталь, у якім лячыліся работнікі мануфактур, персанал гарадніцкай эканамійнай адміністрацыі. Тут праводзіліся тэрапеўтычныя доследы і адбывалася лекарская практыка студэнтаў.

* У момант банкруцтва Тызенгаўза будынак школы быў недабудаваны. Цяпер гэтаму помніку архітэктуры барока, які месціцца ў Горадні на вуліцы Ажэшкі, 20, надалей пагражае падтапленне з прычыны пад'ёму грунтовых водаў, выкліканага засыпаннем часткі рэчышча Гараднічанкі.

У 1781 годзе школа была пераведзеная ў Вільню, дзе на яе базе стварылі медычны факультэт будучага Віленскага ўніверсітэта. Разам з выкладчыкамі і вучнямі Горадню пакінуў Жылібэр. Сюды ж, у сталіцу Вялікага Княства Літоўскага, ён забраў кнігазбор, хірургічныя інструменты, калекцыю мінералаў, найбольш каштоўныя расліны з батанічнага саду*.

Яшчэ адной школай, заснаванай Тызенгаўзам, быў Кадэцкі корпус, які ўпершыню згадваецца ў 1773 годзе. Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што адкрыццё гэтай навучальнай установы вынікала з імкнення Тызенгаўза не саступаць варшаўскаму Кадэцкаму корпусу, а штуршком да яго заснавання з'явіліся наступствы Барскай канфедэрацыі, якія пацягнулі за сабою выезд Кароля Радзівіла за мяжу і закрыццё Кадэцкага корпуса ў Нясвіжы. На карысць гэтай думкі сведчыць і той факт, што дырэктарам гарадніцкай школы быў маёр Францішак Фройліх, які да 1773 года знаходзіўся на службе ў Радзівілаў.

Захаваныя крыніцы дазваляюць высветліць лакалізацыю школы на карце горада. Як вядома, у першыя гады існавання Кадэцкага корпуса заняткі праводзіліся ў найманым памяшканні ў камяніцы Сангушкаў на гарадзенскім Рынку**. Недзе ў канцы 70-х гадоў XVIII стагоддзя Тызенгаўз дамовіўся з Сангушкамі і перанёс корпус у іхны палац, які месціўся непасрэдна Гарадніцы, на вуліцы Скаліманаўскай***.

Школьныя заняткі наведвала больш за 20 юнакоў, якія паходзілі з шляхты навакольных засценкаў ці з сем'яў эканамійных чыноўнікаў. Побач з фехтаваннем, муштрой і "жаўнерскімі забавамі", у навучальнай праграме шмат часу аддавалі геаграфіі, алгебры, арыфметы-

* Вучні гарадніцкай школы з поспехам працягвалі сваю дзейнасць у Вільні. З гарадніцкай школы пачаў свой шлях Андрэй Матусевіч, заснавальнік віленскай акушэрскай клінікі. У гарадніцкай Медычнай акадэміі сваю кар'еру пачаў Бернард Міхельсон, які ў 1786 годзе атрымаў дыплом доктара медыцыны ў Каралёўцы, потым вярнуўся ў Горадню, дзе доўгі час практыкаваў (Мілінкевіч А. Гродзенская каралеўская медычная акадэмія // Гарадзенскія запісы. Вып. 1. Горадня, 1993. С. 15–20).

** Дом знаходзіцца на рагу сучасных Савецкай плошчы і Савецкай вуліцы.

*** Цяпер вуліца Сацыялістычная, дом 19.

цы, геаметрыі, малюнку, французскай і нямецкай мовам, а гэтаксама каліграфіі. У школе выкарыстоўвалі распаўсюджаны ў тых часы бэл-ланкастарскі метада навучання, які палягаў у правядзенні старэйшымі вучнямі заняткаў у малодшых класах.

Культурнае ажыўленне эпохі Асветніцтва і штодзённыя патрэбы гаспадарчага жыцця заканамерна дыктавалі ўзрастанне попыту на друкаванае слова. Зацікаўленне кніжнай прадукцыяй у першую чаргу выяўлялі асвечаныя пласты насельніцтва — адукаваная шляхта, заможныя мяшчане і купцы. Набыць неабходную літаратуру можна было ў гарадах, у якіх жыццё пульсавала куды больш дынамічна, чым у сонных мястэчках ці ў фальварках. Прыкладам, у Горадні ў другой палове XVIII стагоддзя такімі месцамі былі кнігарні Андрэя Бельскага, Мікалая Юхновіча ці жыда Боруха. Апрача таго, на гарадзенскай пошце гараджане мелі магчымасць купіць газеты і штомесячнікі ці падпісацца на іх.

Нішто, аднак, не абуджала гэтак павольнай плыні гарадскога жыцця, як сесіі дзяржаўных устаноў ці паседжанні соймаў. Тады ў горад з'язджаліся паслы сойму, трыбунальскія дэпутаты і асэсарскія камісары. Прысутнасць вялікай колькасці ўстаноў, безумоўна, стварала лепшыя магчымасці для развіцця гарадской гаспадаркі і спрыяла збыту мясцовых рамесных вырабаў, падсілкоўвала развіццё інфраструктуры. Гэтыя ж акалічнасці ў значнай ступені прычыніліся да станаўлення ў горадзе выдавецкай справы.

На пачатку 70-х гадоў XVIII стагоддзя ў лістах да Станіслава Аўгуста Антон Тызенгаўз упершыню ўзняў пытанне патрэбы друкарні, выразна разлічваючы на разуменне манарха. Між тым яе заснаванне абумовілі наступныя абставіны. У 1773 годзе, пасля таго як быў скасаваны ордэн езуітаў, Станіслаў Аўгуст пачаў перамовы з Марцінам Пачобутам-Адлянціцкім аб набыцці абсталявання віленскай езуіцкай друкарні. Да станаўчага развязання дайшло толькі праз два гады. У 1775 годзе набытая за 2000 чырвоных злотых друкарня была перададзеная ў распараджэнне Антону Тызенгаўзу. Яе першым кіраўніком падскарбі прызначыў былога езуіта, ксяндза Караля Маліноўскага.

На самым пачатку сваёй дзейнасці гарадзенская каралеўская друкарня сутыкнулася з недахопам добрых шрыфтоў і адсутнасцю друкарскіх памяшканняў. Праблему ўдалося развязаць даволі хутка, наладжваючы кантакты з Каралём, дзе замаўлялі шрыфты. Друкарню ж размясцілі ў мурах былога езуіцкага кляштара.

Нягледзячы на гэтыя захады, друкарня надалей не магла пахваліцца сваёй прыбытковасцю. На тэмах развіцця прадпрыемства адбівалася залежнасць ад жыдоўскіх купцоў, якія па высокіх цэнах дастаўлялі прускую паперу. Гэтыя абставіны змусілі падскарбія да заснавання сваёй паперні і гісэрні*. Каб адчыніць гэтыя прадпрыемствы, з Рыгі быў запрошаны майстар-папернік Ёган Ота Пабст, а з Галіцыі – гісэр Нахім Хацкелевіч.

Прадукцыя гарадзенскай друкарні была разнастайнай. З яе варштата сыходзілі соймавыя друкі, судово-палемічная літаратура, пастановы дзяржаўных устаноў, рэлігійная літаратура, навуковыя трактаты, мастацкія і папулярныя кніжкі, школьныя падручнікі. Асобнай старонкай яе гісторыі былі перыядычныя выданні – гаспадарчыя і насценныя календары і газеты. У 1776 годзе пачала выходзіць “Гарадзенская газета” (“*Gazeta Grodzieńska*”), на старонках якой змяшчаліся навіны з-за мяжы і з краю, звесткі пра жыццё вялікакняскага двара, міністэрскія пастановы, распаўядалася пра ўрачыстасці і розныя цікавыя падзеі і здарэнні. Ініцыятарам выпуску газеты і яе рэдактарам быў сакратар гарадзенскай пошты Ваўжынец Сабалеўскі**.

Найбольшыя прыбыткі прыносіла друкаванне кніг, выдаваных на сродкі самых аўтараў, і літаратуры, якая мела попыт на рынку, а таксама кніжны гандаль. Заробленыя на гэтым сродкі пакрывалі кошты паперы, матэрыялаў, разнастайных шрыфтоў, рамонту абсталявання, заробкі спецыялістаў, набыццё нямецкіх і французскіх газет.

* Гісэр (ням. *Giesser*) – рамеснік, які займаўся ліццём шрыфтоў.

** Паводле захаваных сведчанняў, у 60–70-х гадах XVIII стагоддзя Ваўжынец Сабалеўскі быў членам гарадзенскага магістрата, уладальнікам шматлікіх пляцаў на вуліцах Скаліманаўскай, Рэзніцкай і Маставой.

У XVIII стагоддзі сталым спадарожнікамі культурнага жыцця магнацкіх двароў было мастацтва. Антон Тызенгаўз не быў тонкім і глыбокім знаўцам жывапісу, але ўсё ж такі, арыентуючыся на модныя павевы, ахвотна набываў карціны і гравюры. Зрэшты, у сваёй карэспандэнцыі ён рэдка згадваў пра мастацкія набыткі. У лісце, напісаным 29 сакавіка 1785 года, падскарбі ўспомніў пра невялікую калекцыю мастацкіх твораў, якія ўпрыгожвалі інтэр'ер яго палаца на Гарадніцы.

Галоўная роля сярод мастацкіх жанраў у тагачаснай Еўропе адводзілася музычна-тэатральнай культуры. Широкае распаўсюджанне ў асветніцкія часы атрымалі вакальныя і інструментальныя творы, якія гучалі на школьных і магнацкіх сцэнах. У шматлікіх гарадах існавалі прыватныя і вайсковыя капэлы. Неадлучнай часткай культурнага жыцця беларускіх гарадоў эпохі Асветніцтва былі мастацкія формы оперы і балета.

Трэба заўважыць, што Тызенгаўз валодаў надзвычайным слыхам. А гэты факт абумовіў ягонае захапленне музыкай і тэатрам. Варта ўвагі і той факт, што падскарбі іграў на скрыпцы і клавікордзе і нават пісаў музыку. Менавіта музыцы, якая запаланіла ягоную душу, абуджала ягоныя пачуцці, Тызенгаўз аддаваў шмат увагі. У 1765 годзе ён пачаў здзяйсняць план стварэння капэлы*, для якой ужо ў верасні гэтага ж года ў Каралёўцы была замоўленая вялікая партыя клавэшных, смычковых, духавых інструментаў.

На чале капэлы стаяў скрыпач Лявон Сітанскі, які быў не толькі першым кіраўніком аркестра, але і душой музычнага гарадніцкага асяроддзя. Сітанскі быў выдатным скрыпачом, ведаў замежныя мовы, што паспрыяла пашырэнню ягоных прафесійных кантактаў, трапнаму назіранню тонкасцяў еўрапейскага музычнага жыцця і перайманню досведу.

Апанаваны ідэяй развіцця капэлы, Тызенгаўз не шкадаваў сродкаў на запрашэнне прафесійных музыкантаў. Прыкладам, у 1769 годзе ён падпісаў 4-гадовы кантракт з выдатным скрыпачом Тадэвушам Вежбалоў-

* Żorawska-Witkowska A. *Kapela Antoniego Tyzenhauza w Grodnie // Muzyka. 1977. N 2. S. 3–35.*

скім, а дзякуючы замежным падарожжам ягоных папличнікаў на Гарадніцу былі запрошаныя спявак Ян Дамінік Гіблер і італійскі кампазітар Каміле Абатэ, які разам з ксяндзом Санты Фінучы нейкі час выконваў ролю “прэм’ераў” капэлы*.

Акрамя замежных артыстаў у музычным ансамблі штогод з’яўляліся новыя імёны — музыкаў-сялян, атрыманых у форме падарунка ад іншых магнатаў. Варта ўзгадаць тут хоць бы імя прыгоннага скрыпача родам з Піншчыны, Лявона Кушалеўскага, якога Тызенгаўзу падараваў вялікі літоўскі падскарбі Міхал Бжастоўскі. З цягам часу на Гарадніцы быў створаны выдатны 30-асабовы калектыў, які складаўся з мясцовых і замежных музыкаў, пераважна італійцаў і чэхаў.

У рэпертуар раннекласіцыстычнай гарадніцкай капэлы ўваходзілі вакальна-інструментальныя творы і інструментальная музыка: оперы, араторыі, санаты, арыі, дуэты, сімфоніі, а таксама касцёльная музыка. Капэла Тызенгаўза суправаджала тэатральныя пастаноўкі, іграла на вялікакняскіх імянінах, шляхоцкіх сходах ці пад час імшы ў фарным касцёле.

На мяжы 1771 і 1772 гадоў у падскарбія выспела ідэя заснавання балетнай трупы. Да стварэння калектыву дайшло толькі праз некалькі гадоў, у выніку далучэння групы прафесійных італійскіх танцораў. Пошукамі артыстаў займаўся Лявон Сітанскі, які ў сакавіку 1772 года выправіўся ў першае замежнае падарожжа. Апрача таго, Сітанскаму было даручана ўважліва прааналізаваць сістэму і метады еўрапейскага прафесійнага музычнага навучання, набываць ноты, купляць музычныя навінкі. У часе сваёй двухгадовай выправы славыты музыка наведаў шматлікія еўрапейскія музычныя асяродкі — Берлін, Дрэздэн, Прагу і Вену, а на апошнім этапе свайго падарожжа аж на паўтара гады затрымаўся ў паўночнай Італіі. Увосень 1773 года, пад час знаходжання ў Фларэнцыі, лёс звёў яго з балетмайстрам Гаэтана Пэтынэці, які згадзіўся ўзяць удзел у стварэнні трупы на Гарадніцы. Пэтынэці быў не адзі-

* У Тызенгаўза гасцявалі таксама славытыя італійскія артысты: спявак Джозэпэ Кампанучы, спявачкі Катарына Банафіні і Ганна Давія.

ным запрошаным танцорам. Вынікам пошукаў было тое, што ў красавіку 1774 года Сітанскі вярнуўся адтуль з 12-асабовай трупай.

Факт існавання капэлы і запрашэння артыстаў дазволіў Тызенгаўзу падумаць пра заснаванне тэатральнай школы, якая адчыніла свае дзверы ў верасні 1774 года*. Абавязкі яе дырэктара былі ўскладзеныя на скрыпача і габаіста Лявона Сітанскага. Сярод выкладчыкаў пераважалі італійцы, у прыватнасці славуты харэограф Гаэтана Пэтынэці. Акрамя настаўнікаў-спецыялістаў, у школе працавала і французская гувернантка.

Вучылася ў школе музычна адораная моладзь. Як вынікае з крыніц, на працягу 1774–1776 гадоў Тызенгаўз сабраў каля 50–60 прыгонных юнакоў і дзяўчат, але не з вёсак сталовых уладанняў, а з спадчынных маёнткаў падскарбія. Можна меркаваць, што гэтым жэстам Тызенгаўз, спазнаўшы горыч абвінавачванняў у злоўжыванні даверам вялікага князя і незаконным выкарыстанні ягоных грошаў, мэтанакіравана імкнуўся падкрэсліць як мага большую незалежнасць ад Станіслава Аўгуста і ягонай дапамогі.

Раўналежна з адкрыццём школы Тызенгаўз узяўся здзяйсняць яшчэ адну задуму — пастаноўкі оперных спектакляў, на што не шкадаваў грошай. Вёў актыўную перапіску з Радзівіламі, імкнучыся набыць партытуры сімфоній Гайдна, утрымліваў у Варшаве карэспандэнтаў, якія своєчасова паведамлялі пра магчымасць куплі новых музычных твораў.

Паводле сціплых дадзеных, на тэатральных падмостках пераважаў заходнееўрапейскі рэпертуар, у першую чаргу італійскія оперы або камедыі. Партытуры опер, патрэбныя касцюмы і дэкарацыі пазычалі ў варшаўскага антрэпрэнёра Францішка Рыкса ці нават прывозілі з Парыжа. Афармленнем залы, тэатральнымі махінамі ды іншымі эфектамі займаўся Лявон Сітанскі.

У 1775 годзе Тызенгаўз пачаў выказваць сваё незадаваленне працай Гаэтана Пэтынэці. Чым быў выкліканы гэты канфлікт, невядома. Магчыма, напружаныя

* *Mamontowicz-Łojek B. Szkoła artystyczno-teatralna Antoniego Tyzenhauza 1774–1785 // Rozprawy z dziejów oświaty. T. 11. Wrocław, 1968. S. 36–97.*

дачынненні паміж імі былі абумоўленыя абурэннем італьяскага артыста, які замест запісаных у кантракце 200 дукатаў на год атрымоўваў толькі 84. Цалкам праўдападобна, што менавіта гэтым фактам тлумачыцца тагачасны мітуслівы стан падскарбія, які з гэтага года пачаў інтэнсіўныя пошукі іншага балетмайстра.

Захады падскарбія станючых вынікаў не далі. Аднак думка аб замене Пэтынэці не пакідала Тызенгаўза аж да моманту ягонага адхілення ад кіравання эканоміямі. У сакавіку 1778 года пад час свайго еўрапейскага падарожжа падскарбі наведваў парызскі оперны тэатр, дзе пазнаёміўся з славутым танцорам Гаэтана Вэстрысам. Тут, у Парыжы, Тызенгаўз зноў пачаў шукаць балетмайстра, які б мог кіраваць гарадніцкай трупай і школай. На сустрэчы з Вэстрысам падскарбі звярнуўся з настойлівай просьбай угаварыць ягонага вучня Франсуа Габрыэля Ле Ду прыняць гэтую прапанову.

Ле Ду прапанову адхіліў. На ўмовы ж Тызенгаўза пагадзіўся італьянскі танцор з Балоны Казіма Аўгустын Марэлі, які падпісаў кантракт і неўзабаве прыехаў у Горадню. На жаль, займаўся гарадніцкай трупай ён нядоўга, і недзе ў канцы года спрабаваў разам з жонкай спотайку ўцячы. Застаецца толькі здагадацца, што падштурхнула яго на гэты крок. Спроба ўдалася толькі ягонай жонцы. Казіма ж да студзеня 1780 года заставаўся пад пільным вокам Тызенгаўза і спазнаў “хараство” арыштанцкага жыцця.

Цяжка сказаць, калі ўпершыню выйшлі на тэатральны памост маладыя артысты, якімі так ганарыўся падскарбі. Вядома дакладна, што першыя тэатральныя спектаклі адбываліся ў 1777 годзе. З прычыны адсутнасці спецыяльнага будынка ўсе яны ішлі ў палацы Тызенгаўза, а потым у сталойцы былога езуіцкага кляштара. Не выклікае, аднак, сумневаў, што падскарбі разглядаў магчымасць узвядзення тэатральнага будынка, але ў выніку нечаканых пераменаў у ягоным лёсе так і не паспеў здзейсніць гэты план.

Няшмат вядома пра рэпертуар гарадніцкага тэатра. Захаваныя звесткі дазваляюць сцвярджаць, што ў 1778 годзе на Гарадніцы былі пастаўлены оперы “Сэвільскі цырульнік” П’ера Бамаршэ і “Магніфік” Грэт-

ры. Гэтага самага года датычаць звесткі пра “Балет пекараў” і “Сялянскі балет”, харэографам якіх быў Гаэтана Пэтынэці.

Улетку 1780 года, калі Тызенгаўза напаткаў крах, на Гарадніцы запанавала разгубленасць. Частка артыстаў кінулася наўцёкі. Браты Пэтынэці выехалі ў Нясвіж. Стан безвыходнасці змусіў падскарбія да перадачы шэрагу музыкаў у прыватнаўласніцкія магнацкія аркестры. Некаторыя капэлісты накіраваліся ў Варшаву, дзе падпісалі двухгадовы кантракт з антрэпрэнёрам Бізэсці. Дзейнасць школы была часова прыпыненая.

Вялізныя праблемы, з якімі сутыкнуўся падскарбі, не зменшылі ягонага запалу. У жніўні 1780 года з мэтай пошуку балетмайстра Тызенгаўз выправіў Сітанскага ў чарговае еўрапейскае падарожжа, забяспечыўшы яго сумай у 100 чырвоных злотых. Праўда, Сітанскаму не ўдалося наняць балетмайстра ні ў Штутгарце, ні ў Мілане. Ды на пачатку 1782 года падскарбію нарэшце пашанцавала. Прапанову падпісаць кантракт прыняў балетмайстар Франсёа Габрыэль Ле Ду. Неспадзяваны поспех дазволіў Тызенгаўзу з аптымізмам узяцца за ўзнаўленне дзейнасці школы і набор вучняў, пра што ён падумаў ужо з сярэдзіны 1781 года.

Здольную моладзь выбіралі пераважна на Палессі, у Паставах і Быцені. Увосень установа пераехала ў перабудаванае падскарбіем мястэчка Паставы. Усе навучэнцы былі размеркаваныя па трох класах, аднак не па ўзросце, а паводле роўню ведаў. Заняткі пачыналіся даволі рана і доўжыліся 12 гадзін. Не зважаючы на хваробу, Тызенгаўз увесь час памятаў аб патрэбах школы, усяляк дапамагаў у яе развіцці. Дзякуючы ягоным намаганням, у 1784 годзе быў падрыхтаваны “Балет водаў, ці Купанне Дыяны”, а ў лютым 1785 года школа атрымала ўсе неабходныя падручнікі і дапаможнікі. На вясну падскарбі намерваўся наведаць Паставы. Аднак ажыццявіць свой прыезд яму ўжо не было наканавана*.

* 20 чэрвеня 1785 года, згодна з тэстаментам Тызенгаўза, Станіслаў Аўгуст атрымаў труп, якая складалася з 15 танцораў і 18 танцораў.

НА ЗЫХОДЗЕ ВЕКУ

*Адхіленне ад кіравання эканоміямі * Пакрыўджаныя хочуць паквітацца * Прэтэнзіі крэдытораў * Уцёкі братоў Сухадольцаў * Дзе падзейся эканамійны архіў? * Падтрымка Трыбунала * Разгляд справы на Сойме * Працэсы ў Асэсарскім судзе і Скарбавай камісіі * Апанаваны хваробамі * На дарозе да Бога*

Улетку 1780 года Антон Тызенгаўз быў абвінавачаны ў несумленным вядзенні гаспадаркі і адхіленні ад кіравання сталовымі эканоміямі. Ягоны крах не быў нечаканым. Разлікі на вокамгненнае павелічэнне даходаў, якія магутным струменем мелі паліцца на двор Станіслава Аўгуста і ўвесь час укладвацца ў эканамійную гаспадарку, ляснулі. Тызенгаўз стаўся невыносным клопатам для манарха. Таму ў 1780 годзе, стоячы перад выбарам, што ратаваць — інвестыцыі ці ўласныя даходы, Станіслаў Аўгуст не вагаючыся выбраў апошняе.

Незадаволенне рэформамі выказвала насельніцтва вёсак і мястэчкаў сталовых уладанняў, скаргі якога выклікалі ўсё большыя сумневы і ўрэшце недавер караля да падскарбія. Сваё абурэнне не прамінулі выказаць пакрыўджаныя Тызенгаўзам уплывовыя дзяржаўныя чыноўнікі, якія ахвотна імкнуліся адпомсціць за зямельныя страты. У тым, што Тызенгаўз кіраваўся інтарэсамі каралеўскага скарбу, нічога дрэннага не было. Хмары пачалі згущацца пасля таго, калі да Станіслава Аўгуста пачалі даходзіць чуткі, што ягоныя сродкі шырока і бескантрольна марнуюцца падскарбіем на сумнеўныя гаспадарчыя і культурныя праекты.

Відавочна, што бальшыня мануфактур спыніла сваё існаванне зусім заканамерна з прычыны неплацежаздольнасці Тызенгаўза. За гэтым фактам хавалася іншая, больш глыбокая небяспека для тагачасных рэфарматараў — адсталасць феадальнай гаспадаркі, якую не была ў стане выратаваць нават пратэкцыянісцкая палітыка дзяржавы. Менавіта тагачасныя гаспадарчыя

рэаліі і знявечылі ўсе планы і намаганні Тызенгаўза. Акрамя неспрыяльных умоваў эканамічнага развіцця, прынцыповае значэнне ў працэсе ягонага заняпаду мела хісткае становішча краіны на міжнароднай арэне, умяшальніцтва Расеі, унутрыпалітычная барацьба ды інтрыгі.

У лютым 1780 года падскарбію не хапіла больш за 300 тысяч злотых на пагашэнне галяндскага доўгу, які той абяцаў вярнуць у найгоршым разе на пачатку лета. У красавіку стала відавочным, што Тызенгаўз не меў магчымасці разлічыцца з крэдытарамі. Міф пра спрытнага фінансіста і кемлівага гаспадарніка пачаў бурыцца.

На фоне гэтых цяжкасцяў і хвалі ўсеагульнага незадавальнення Тызенгаўз пачуваўся бестурботна і залішне аптымістычна. На пачатку года ў пошуках новых танцораў выслаў у Лондан Лявона Сітанскага. У траўні ў Горадні адбылася чарговая кадэнцыя Галоўнага Трыбунала Вялікага Княства Літоўскага, а 8 траўня ў горадзе традыцыйна святкавалі імяніны Станіслава Аўгуста. На 10—18 чэрвеня былі запланаваныя ўрачыстасці, звязаныя з патронам падскарбія — святым Антонам.

На пачатку чэрвеня 1780 года здарыўся выпадак, які для Тызенгаўза меў прыкрыя наступствы і ў значнай ступені прыспешыў ягоны крах. З Гарадніцы ў Варшаву ўцяклі браты Сухадольцы, якія карысталіся яго неабмежаваным даверам: Францішак, асабісты сакратар падскарбія, сябар Скарбавай камісіі і пісар гарадзенскага гродскага суда, а таксама Міхал, канюшы Тызенгаўза. Як ніхто іншы абазнаныя ва ўсіх гарадніцкіх сакрэтах і абавязаныя падскарбію сваёй кар’ерай, ці, як у адным з лістоў акрэсліваў гэта Францішак, “прамоцыяй”, яны не вытрымалі яго нястрыманасці і гневу.

Як пазней высветлілася, пасля вострай спрэчкі Тызенгаўз збэсціў Сухадольцаў, якія “ганарыстаму пану... прысвяцілі гонар свой, да радзімы любоў і сумленне”. У ноч з 7 на 8 чэрвеня выведзеныя з раўнавагі браты нечакана выехалі з горада. Цяжка сказаць, у чым сапраўды палягала іхная правіна. Для падскарбія ў той крытычны момант было важнае адно — Сухадольцы занадта шмат ведалі. Звінаваціўшы іх у крадзяжы эканамічнай касы, Тызенгаўз выслаў следам пагоню. Фран-

цішка Сухадольца схапілі ў Беластоку. Але, як можна здагадвацца, менавіта з прычыны такіх сур'ёзных абвінавачанняў уцекача не вярнулі на Гарадніцу, а даставілі ў Варшаву. Ці разлічваў падскарбі на гэткае разгортванне падзеяў? Вядома, не. І наступствы шчырай размовы былога сакратара з Станіславам Аўгустам яго непакоілі.

Імкнучыся залагодзіць пікантную сітуацыю, Тызенгаўз спрабаваў перакупіць Сухадольца. Прапанаваў яму вялікую суму грошай, намякаючы, каб той пакінуў краіну.

Ці мог Тызенгаўз чакаць “здры” менавіта з боку Сухадольцаў? Напэўна, такі паварот у развіцці сітуацыі можна было б палічыць заканамерным. Сухадольцы былі не адны, хто спрабаваў шукаць у Варшаве праўду. Тамсама знайшлі прытулак пакрыўджаныя кіраўніком эканомій прафесар Медычнай акадэміі Жан Эмануэль Жылібэр і кіраўнік гарадніцкіх мануфактур Якуб Бэю. Факт гэтых уцёкаў з Гарадніцы, безумоўна, прычыніўся да таго, што на каралеўскім двары ўзмацніліся галасы праціўнікаў Антона Тызенгаўза: надворнага кароннага маршалка Францішка Жэвускага, біскупа Язэпа Касакоўскага, Людвіка Тышкевіча, падканцлера Яўхіма Храптовіча, расейскага пасла ў Рэчы Паспалітай Штакельбэкера.

На першы дзень жніўня 1780 года прыпадаў тэрмін выплаты чарговай раты галяндскага доўгу ў памеры 450 тысяч злотых. На вялікі жаль, Тызенгаўз не здолеў рэальна ацаніць сваё становішча. І 23 ліпеня ягоны лёс быў вырашаны. Раскіданыя па Вялікім Княстве Літоўскім эканоміі былі перададзены на тры гады ў арэнду Францішку Жэвускаму.

Апэраджаючы каралеўскага падкаморыя Валентыя Сабалеўскага, якому было даручана прыняць усе справы і кіраванне эканоміямі, Антон Тызенгаўз у ноч з 25 на 26 ліпеня ўзяўся за пакаванне эканамійнага архіва. Роспачны стан падскарбія быў нагэтулькі заўважным, што службоўцы адміністрацыі на Гарадніцы пастанавілі не падпарадкоўвацца мітуслівым і крыклівым загадам былога адміністратара. І бухгалтарскіх кніг гарадніцкіх прадпрыемстваў не аддалі.

Архіў удалося спакаваць у скрыні, якія на 39 фурманках у суправаджэнні некалькіх дзесяткаў жаўнераў гарадзенскага каралеўскага батальёна былі вывезеныя ў Тызенгаўзаў маёнтак Каменку. Нагляд за перавозам быў даручаны Міхалу Шарамецкаму, які атрымаў загад у выпадку пагоні спаліць усе матэрыялы. Заўважым, што існуе і іншая версія гэтых падзеяў, паводле якой эканамійны архіў спачатку схавалі ў гумнах у Станіславове, а потым вывезлі ў Дэмбрава, пад Шчучынам. У маёнткі падскарбія — Быцень і Паставы — забралі статак коней і тавары, вырабленыя на мануфактурах у 1778—1779 гадах.

26 ліпеня Сабалеўскі, якога суправаджалі некалькі афіцэраў, з'явіўся ў сядзібе генеральнага адміністратара і загадаў яму на працягу 24 гадзін выехаць з Гарадніцы.

Праз некалькі дзён падскарбі прыехаў у Варшаву, спадзеючыся сустрэцца з Станіславам Аўгустам. Аднак развязаць сітуацыю на сваю карысць, дамогшыся прыхільнасці манарха, на гэты раз было немагчыма. Вялікі князь выразна трымаў былога папличніка на адлегласці. У дзень прыезду ў польскую сталіцу, 29 ліпеня, Тызенгаўза паведамілі, што для праверкі яго дзейнасці будзе створана адмысловая камісія, якая пачне сваю працу на пачатку верасня. Гэта было, бадай, адзіным станоўчым і суцязальным момантам у ягоным няпростым становішчы. Але і ў гэтым выпадку Тызенгаўза чакала расчараванне. У камісіі не знайшлося аніводнага ягонага прыхільніка. Больш за тое, кола пытанняў, якія яна мела разгледзець, абыймала не толькі прэтэнзіі адхіленага ад улады эканамійнага адміністратара, але і сялянскія скаргі, а таксама захоп эканамійнага архіва ды іншае.

У дзень свайго прыезду ў Горадню Валенты Сабалеўскі акрамя Гарадніцы наведваў Трыбунал Вялікага Княства Літоўскага, каб паведаміць пра свае паўнамоцтвы. Ён, напэўна, не чакаў ветлівай сустрэчы. Трыбунал, у якім пераважалі асобы, прыхільныя да Тызенгаўза, паставіўся да яго даволі варожа. І праз тры дні, на чарговым паседжанні гэтай установы, у трыбунальскіх кнігах занатавалі маніфест падскарбія, у якім

ўпаўнаважаны вялікага князя абвінавачваўся ў беспадстаўным захопе ўлады ў эканоміях. А 29 ліпеня трыбунальскія суддзі выслалі дэлегацыю ў Варшаву з асуджэннем дзеянняў пасланца Станіслава Аўгуста.

Каб выратаваць Сабалеўскага, у Горадню неадкладна накіраваўся зацятый вораг Тызенгаўза біскуп Язэп Касакоўскі. Лівонскі біскуп з'явіўся сюды не з пустымі рукамі, а з сумаю 54 000 злотых. Маючы такі аргумент, няцяжка было пераканаць частку Трыбунала на чале з маршалкам у тым, што бараніць Тызенгаўза не мае сэнсу. Заставалася развязаць дзве справы: выкрасліць з трыбунальскіх кніг ганебны для трону маніфест Тызенгаўза і выкінуць з установы некалькі суддзяў на чале з пісарам Станіславам Яленскім, якія асабліва непрыхільна паставіліся да новага кіраўніцтва эканомій. 17 жніўня супраць іх накіравалі жаўнераў трыбунальскай харугвы, гарадзенскага гарнізона і ўланаў. Судовую залу абкружылі. Найбольш перапала дэпутату Яленскаму, якога жаўнеры моцна збілі і кінулі ў замкавую вязніцу. Сам Тызенгаўз быў засуджаны на шэсць тыдняў турмы, аднак дзякуючы “каралеўскай ласцы” туды не трапіў. Рэшту непакорлівых суддзяў Трыбунала адхілілі ад выканання абавязкаў.

У жніўні 1780 года Тызенгаўз знайшоў прытулак у гарадзенскім паезуіцкім кляштары, а напярэдадні восеньскага сойму пераехаў у Варшаву, дзе наняў 12-пакоевы апартамент на Святаерскай вуліцы. Няма сумневу, што Тызенгаўз выдатна ўсведамляў, якой будзе хада соймавых баталій і іх наступствы.

Сойм пачаў сваю працу ў кастрычніку. На ягоны разгляд была вынесеная праверка двухгадовай дзейнасці Скарбавай Камісіі Вялікага Княства Літоўскага. У выніку грунтоўнага аналізу высветліліся шматлікія злоўжыванні надворнага падскарбія, якога папракалі ў тым, што расходы скарбу перавышалі ягоныя даходы, камісійныя кнігі і пратаколы складаліся нядбайна, беспадстаўна ўводзіліся пазаштатныя скарбавыя пасады. Апрача таго, было высветлена, што камісія не мае мытнай інструкцыі, а таму купцы на мяжы змушаны плаціць завышанае мыта.

Слухаючы гэтыя абвінавачанні, Тызенгаўз адчуваў сябе няўтульна. Насцярожана-дакорлівыя позірккі не давалі яму спакою. У стане крайняй разгубленасці, спрабуючы бараніцца, ён выступіў з прамовай, да якой не быў належна падрыхтаваны. Ягонае выступленне, як адзначалі сучаснікі, было бляклым і бязладным. У ім не ставала лагічнага абгрунтавання, а палеміка з апанентамі не выходзіла па-за межы блытаных аргументаў і рытарычных пытанняў.

Пасля працяглых дэбатаў і ўважлівага аналізу працы Камісіі сойм прыняў дэкларацыю, прысвечаную дзейнасці гэтай установы. Нягледзячы на сур'ёзныя абвінавачанні, адрасаваныя Тызенгаўзу, соймавае заключэнне было пазбаўлена рэзкага тону і мела кампрамісны характар. У ёй звярталася ўвага на пільную неабходнасць больш дакладнай праверкі дзейнасці Скарбавай камісіі і ўвядзення новых метадаў яе кіравання.

У 1781 годзе Тызенгаўза чакала чарговае выпрабаванне. У сакавіку пачаўся так званы эканамійны працэс у Асэсарскім судзе Вялікага Княства, на якім узнятае было пытанне ягоных службовых злоўжыванняў у сталовых эканоміях (захоп эканамійнага архіву, вываз мануфактурнага абсталявання і прадукцыі), прааналізаваны стан шматлікіх мануфактур, а таксама разгледжаны скаргі прыгонных сялян. Праверка дзейнасці Тызенгаўзавай адміністрацыі ў сталовых эканоміях цягнулася ажно два гады, і яе вынікі не маглі не засмуціць падскарбія. Судовыя камісары выявілі вялізную фінансавую нястачу і прычыны некрэдытаздольнасці гарадніцкіх прадпрыемстваў. Хутчэй за ўсё падскарбі добра ўсведамляў, што пасля падобных абвінавачванняў прысуд будзе вынесены не на ягоную карысць. 31 сакавіка 1781 года Тызенгаўза прысудзілі да кампенсацыі шматмільённых скарбавых стратаў.

Шквал крытыкі абрынуўся на падскарбія на працэсе Скарбавай камісіі, які праходзіў паралельна з асэсарскім разбіральніцтвам. На падставе змястоўнага аналізу працы гэтага міністэрства за 1776—1780 гады было высветлена, што падскарбі мэтанакіравана “абсадзіў” сваімі кадрамі мытныя каморы, уладкоўваў

падкантрольных сабе падатковых ды іншых скарбавых чыноўнікаў. Гэтыя захады дазвалялі яму без перашкодаў, без мытнага кантролю і спагнання мыта ўвозіць на патрэбы гарадніцкага мануфактурнага комплексу імпортныя тавары. У выніку гэтых незаконных дзеянняў дзяржаўны скарб страціў больш за 2 мільёны злотых. Да таго ж Тызенгаўза прызналі вінаватым у махінацыях пад час падрыхтоўкі і збору гарадзенскага падымнага падатку і чопавага збору*.

Тызенгаўз спрабаваў давесці сваю слушнасьць**, але 1 жніўня 1782 года Скарбавая камісія ўхваліла дэкрэт, паводле якога падскарбі быў абвінавачаны ў шматлікіх злоўжываннях і неабгрунтаваным выкарыстанні бюджэтных сродкаў.

Апошнія гады свайго жыцця Антон Тызенгаўз правёў у вандраваннях, часта мяняючы месца жыхарства. На мяжы 1780 і 1781 гадоў жыў у Варшаве, потым коротка знаходзіўся ў Горадні. Ягонае становішча моцна пахіснулася пасля накладзенага ў 1782 годзе на ягоныя маёнткі секвестра. Напэўна, з гэтай прычыны пазбаўлены ранейшых сродкаў Тызенгаўз быў вымушаны часта пераязджаць. У 1782 годзе гарадзенскі выгнаннік пераехаў у Нясвіж, а праз год — у Вільню. Шукаючы прытулку, ён, аднак, найчасцей наведваў маёнткі Быцень і Рапіхава.

З цягам часу шматлікія фінансавыя праблемы эканамійных уладанняў перасталі атаясамляць з Тызенгаўзам і ягоная некалі галосная справа ўжо не прыцягвала былое ўвагі. Стаўленне да падскарбія змянілася на больш спагадлівае і паблаглівае. У 1784 годзе сойм нагадаў пра заслугі падскарбія, тым самым вызваліўшы яго ад маральных пакутаў, а спаганяныя шматмільённыя сумы зменшыў да 634 тысяч злотых. Для ўсіх стала відавочна, што нават пасля адхілення падскарбія ад кіравання эканоміямі засталася багата неразвязаных праблем.

* Падатак з вырабу і продажу алкагольных напіткаў.

** Апраўдваўся Тызенгаўз даволі спрытна. Напрыклад, факт выдавання спецашпартоў, на падставе якіх шматлікія імпортныя тавары не праходзілі мытнага кантролю, абгрунтоўваў бояззю папсаваць іх пад час транспартавання.

У тым самым годзе падскарбі моцна занядужаў — хвароба яўна прагрэсавала, а спробы выехаць на лячэнне за мяжу поспеху не мелі*.

Пры канцы 1784 года Тызенгаўз апошні раз наведаў Горадню, святкуючы тут Каляды. Са шчымлівым бодем развітваючыся з сваёй малой бацькаўшчынай, падскарбі, напэўна, не падазраваў, што больш ніколі сюды не вернецца. На пачатку 1785 года ён прыехаў у Варшаву. Нягледзячы на надзею, падараваную варшаўскімі лекарамі, увесну ягонае здароўе істотна пагоршылася. Тызенгаўз выглядаў вельмі прыгнечана, без упэўненасці і ранейшага бліску ў вачах, а з ягонага хударлявага і змарнелага твару ледзь прыкметна зыходзіла сціплая ўсмяшка. У пару одуму перад вачыма паўставала Гарадніца, ад якой ён ні на хвілю не мог вызваліць свае думкі.

У канцы сакавіка Антон Тызенгаўз быў ужо безнадзейна хворы — практычна не размаўляў, але яшчэ пісаў і падымаўся з ложка. 27 сакавіка прыняў камунію. Адчуваючы блізкі канец, у Вялікую суботу і на Вялікідзень паспавядаўся. У сераду 30 сакавіка пачуўся горш, але ўсё яшчэ безупынна пісаў. Увечары да ложка падскарбія быў запрошаны ксёндз Тамаш Градзіцкі.

Жыццё Тызенгаўза, гэтак багатае на падзеі, абарвалася ўначы з 30 на 31 сакавіка 1785 года. 9 красавіка ў варшаўскім касцёле св. Андрэя Апостала за душу памерлага была адпраўлена жалобная імша. 20 красавіка катафалк з цела памерлага пакінуў польскую сталіцу.

Антон Тызенгаўз быў пахаваны ў родавым склепе ў парафіяльным касцёле ў Жалудку. У сярэдзіне XIX стагоддзя Севярын Урускі перанёс касцёл на новае месца. У гэтай новаўзведзенай святыні знайшоў свой апошні прытулак Гарадніцкі Рамантык.

* *Праблемы з здароўем у Антона Тызенгаўза ўзніклі яшчэ ў 70-х гадах. У 1778 годзе, калі яго стан пагоршыўся, ён напісаў Станіслава Аўгуста прыслаць з Варшавы доктара. Пра ўсё гэта ўспамінаў вораг Тызенгаўза Міхал Залескі: "Тызенгаўза пасля змены актыўнага і пышнага жыцця на пустое і бессэнсознае апанавала меланхолія — з гэтай пары жыву на доўга".*

НАПАМІН ПРА ТЫЗЕНГАЎЗА

Наконт асобы і дзейнасці Антона Тызенгаўза існавалі і надалей існуюць супрацьлеглыя думкі: ад эўфарыйнага захаплення ягоным геніем да адмоўна афарбаванай і часткова зайздросна-варожай ацэнкі натуры падскарбія. Натуры, адзначым, супярэчлівай, схільнай да авантураў і дэспатызму. Але, нягледзячы на выразную разбежнасць у ацэнках метадаў ягонага кіравання ці характару ягоных рэформаў, абодва бакі заўсёды згаджаліся ў тым, што Тызенгаўз пакінуў прыкметны след у гісторыі краіны.

З часам у грамадскіх колах з'явілася ідэя ўшанавання памяці падскарбія. Выношваўся праект узвядзення помніка ля аднаго з гарадніцкіх мастоў. Увасобіць гэтую ідэю ўдалося толькі ў XIX стагоддзі. У першай палове стагоддзя граф Канстанцін Тызенгаўз узняў пытанне аб пабудове помніка свайму продку ў гарадзенскім фарным касцёле. Але задуманае не паспеў здзейсніць не толькі ён, але і ягоны сын Райнгольд. Пад канец XIX стагоддзя справу ўзяла ў свае рукі Марыя Пшэздзецкая, якая паходзіла з Тызенгаўзаў. У 1886–1887 гадах яна замовіла ў альбоўскага скульптара Тамаша Дыкаса помнік, які паставілі ў гарадзенскай фары недзе ў апошніх гадах XIX стагоддзя.

Сёння імем Антона Тызенгаўза названа плошча ў Горадні, дзе некалі знаходзіўся ягоны палац. Час бязлітасна абышоўся з спадчынай, пакінутай падскарбіем. У 1908 годзе гарадзенец Язэп Ядкоўскі, малады і тады яшчэ малавядомы гісторык, на старонках віленскага перыядычнага друку распавёў пра катастрофічныя тэмы знішчэння шматлікіх гарадніцкіх пабудов. У 1915 годзе дайшло да знішчэння палаца Тызенгаўза. У 1958 годзе з 85 гарадніцкіх будынкаў заставалася толькі 20. Пачынаючы ад сярэдзіны 60-х гадоў XX стагоддзя з Гарадніцы паступова зніклі 8 з 9 басняцкіх дамоў, была

засыпана частка рэчышча Гараднічанкі, што прычынілася да падвышэння роўню грунтавых водаў і пагрозы затаплення паасобных гарадніцкіх помнікаў архітэктурі XVIII стагоддзя. На пачатку XXI стагоддзя лік пабудоваў, узведзеных ці закладзеных у часы Тызенгаўза, скараціўся да васьмі.

Сённяшні стан захавання барочнага горадабудаўнічага комплексу Гарадніцы не можа не выклікаць заклапочанасці. Ён паказвае магчымыя кірункі дзейнасці ў справе адбудовы палаца Тызенгаўза, рэстаўрацыі іншых помнікаў той эпохі ці аднаўлення Жылібэравага саду.

Няма сумневу, што маштабная дзейнасць Антона Тызенгаўза, нават пры ўсёй яе супярэчлівасці, заслугоўвае больш шырокай увагі і ўшанавання. Бо ён быў своеасаблівым сімвалам эпохі Асветніцтва ў нашай краіне. Будзем спадзявацца, што ў будучым сваё пачэснае месца на Гарадніцы зойме помнік славутаму рэфарматару.

З М Е С Т

ЗАМЕСТ УСТУПУ	5
ПАЧАТКІ	6
<i>(Дзеі далёкіх продкаў • Капліца ў Домскай катэдрах • Шмельтынскі стараста Бенядзікт Тызенгаўз • Дзе нарадзіўся Антон? • Удалы пачатак палітычнай кар’еры • Роля крумкача ў атрыманні прывілея • На пасадзе надворнага падскарбія • Барская канфедэрацыя • Стварэнне пракаралейскай партыі)</i>	
ПЕРАЎТВАРЭННІ ТЫЗЕНГАЎЗА	18
<i>(Генеральны адміністратар сталовых эканомій • Клопат з эканамійнай гаспадаркай • Супраць праекта Людвіка Кройца • Як павялічыць скарбавыя паступленні? • Лавіна сялянскіх скаргаў на ўціск • Шавельскае паўстанне • Узняць эканоміку гарадоў і мястэчак • Добрыя дарогі – добры гандаль)</i>	
МАНУФАКТУРЫ І ГАНДАЛЬ	29
<i>(Гарадніца – сядзіба генеральнага адміністратара • Грандыёзныя планы Тызенгаўза • Ператварэнне фальварка ў прамысловы цэнтр • Спрыяльная кан’юнктура • Вялікая забудова Гарадніцы • Стварэнне мануфактур у іншых эканоміях • Персіярыя: спадзяванні і пралікі • Спраба заваяваць еўрапейскі рынак • Перадумовы заняпаду)</i>	
КУЛЬТУРА ГАРАДНІЦЫ	43
<i>(Асветніцкія ідэі ў Рэчы Паспалітай • “Без навук як без рук” • Школы ў каралейскіх эканоміях • Запрашэнне Жана Жылібэра • Стварэнне Медычнай акадэміі • Першы батанічны сад у нашай краіне • Адкрыццё Кадэцкага корпуса • Прадукцыя друкарні • Першая ў Беларусі газета • Тэатр і музыка на Гарадніцы)</i>	
НА ЗЫХОДЗЕ ВЕКУ	57
<i>(Адхіленне ад кіравання эканоміямі • Пакрыўджаныя хочуць паквітацца • Прэтэнзіі крэдытараў • Уцёкі братоў Сухадольцаў • Дзе падзеі эканамійны архіў? • Падтрымка Трыбунала • Разгляд справы на Сойме • Працэсы ў Асэсарскім судзе і Скарбавай камісіі • Апанаваны хваробамі • На дарозе да Бога)</i>	
НАПАМІН ПРА ТЫЗЕНГАЎЗА	65

НАШЫ СЛАВУТЫЯ ЗЕМЛЯКІ

Серыя акадэмічная

Навукова-папулярнае выданне

Гардзееў Юры

РАМАНТЫК ЭПОХІ АСВЕТНІЦТВА

Антон Тызенгаўз

Рэдактар *Алесь Зьмітровіч*

Макетаванне *Наталя Апанасевіч*

Мастацкае афармленне *Віталь Катовіч*

Тэхнічны рэдактар *Алесь Дрыбін*

Карэктар *Алена Казачок*

У кнізе выкарыстаныя здымкі

Міхася Анішчанкі, Сяргея Каляды і аўтара.

Падпісана ў друк 03.10.08. Фармат 84×100 1/32. Папера афсетная. Гарнітура літаратурная. Ум.-друк. арк. 3,32+0,78 укл. на крэйд. паперы. Ул.-выд. арк. 4.1. Наклад 500 паасобнікаў. Замова № 60.

Выдавец і паліграфічнае выкананне НВК «Тэхналогія».

ЛВ № 02330/0133466 ад 09.02.05. 220007, Мінск, вул. Ляўкова, 19.

НАШЫ СЛАВУТЫЯ ЗЕМЛЯКІ

Дзеі далёкіх продкаў

Пачатак палітычнай кар'еры

*Як павялічыць
скарбавыя паступленні?*

Шавельскае паўстанне

Грандыёзныя планы Тызенгаўза

Добрыя дарогі – добры гандаль

Вялікая забудова Гарадніцы

Спроба заваяваць еўрапейскі рынак

Персіярыя: спадзяванні і пралікі

Стварэнне Медычнай акадэміі

Першы батанічны сад

Тэатр і музыка на Гарадніцы

Пакрыўджаныя хочуць паквітацца

Дзе падзеўся эканамійны архіў?

*Працэсы ў Асэсарскім судзе
і Скарбавай камісіі*

Напамін пра Тызенгаўза

ISBN 978-985-458-171-2

9 789854 581712